
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ Ι

Ant. Papanikolaou, Zur Sprache Charitons. Inaug.-Dissertation, Köln 1963.

Με μιὰ ἐργασία πάνω σὲ συγγραφέα τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος κάνει τὴν ἐμφάνισή του ὁ φιλόλογος κ. Ἀντώνιος Παπανικολάου. Ὁ Χαρίτων ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα μὲ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Χαιρέα καὶ τῆς Καλλιρόης εἶναι πολὺ λίγο γνωστὸς ἔχι μόνον στὸ κοινὸ μὰ καὶ στὴν ἔρευνα, ἀφοῦ ὡς σήμερα δὲν ὑπάρχουν πολλὲς ἐργασίες γι' αὐτόν· στὰ ἑλληνικὰ ἔχουμε γραμμένη μοναχὰ μιὰ, σύντομη τοῦ Κ. Κέκκου, «Χαρίτων μιμητῆς Ξενοφῶντος καὶ Ἡλιοδώρου», τυπωμένη στὰ 1890 στὴν Ἑρλάγγη καὶ ἀχρηστευμένη ἀπὸ τὴ βία τῆς πιά, μιὰ κι' ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι ὁ Χαρίτων εἶναι πιὸ παλιὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἐρωτικούς συγγραφεῖς, πού ὁ Κέκκος ὑποστηρίζει πὼς μιμεῖται. Ἔτσι ἡ προσφορὰ τοῦ συναδέλφου κ. Παπανικολάου, ἣν καὶ δοσμένη σὲ ξένη γλῶσσα, εἶναι εὐπρόσδεκτη, ἀφοῦ ὅπωςδὴποτε περιορίζει τὸ σχετικὸ κενὸ τῆς βιβλιογραφίας μέσα κι' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἐργασία εἶναι καθαρὰ γλωσσική. Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὴ φύση τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου τοῦ Χαρίτων. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴν τυπικὴ ἔκθεση ἡ ἐργασία προσφέρει καὶ εὐρύτερα θετικὰ στοιχεῖα στὴν προβληματικὴ τοῦ θέματος, γιατί ἔρχεται νὰ δώσῃ ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ χρονολογήσουμε καλύτερα τὸν ἀρχαῖο μυθιστοριογράφου καὶ νὰ γνωρίσουμε τοὺς σχετικούς ἱστορικούς ἔρους τῆς ἐποχῆς του. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη εἰσαγωγικὴ κατατόπιση σχετικά μὲ τὴν ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ Χ. καὶ τίς διαφορὰς ἀπόψεις, καθὼς καὶ τὰ διαχωριστικὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὸν Χ. καὶ τοὺς ἄλλους ἐρωτικούς συγγραφεῖς, δηλ. τὸν Ἡλιοδώρου, τὸν Ξενοφῶντα τὸν Ἐφέσιο καὶ τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο, ὁ κ. Π. δίνει σ' ἕνα πρῶτο κεφάλαιο δείγματα ἀπὸ τὴ μόρφωση τοῦ συγγραφέα ἀπὸ κείμενα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ παραβολὴ χωρίων τοῦ Χ. μὲ ἀνάλογα κλασσικῶν ἐπικῶν ποιητῶν καὶ ἱστορικῶν συγγραφέων δείχνει ὅτι ὁ Χ. εἶχε γνωρίσει τὴν ποίηση τοῦ Ὀμήρου, κι' ἀκόμα πιὸ πολὺ ὅτι εἶχε μελετήσει τὸν Ἡρόδοτο, τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Θουκυδίδη. Εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶναι συμπτωματικὴ ἡ ὁμοιότητα ὀρισμένων εἰκόνων, ὅπως αὐτὲς πού παραβάλλονται στίς σελίδες 12 - 13: Χαρ. 5, 3, 7: καταπηδήσας ἀπὸ τοῦ ἵππου... ὡ Ξενοφ. Κύρ. Ἄν. 7, 1, 38:

καταπηδήσας δέ τις ἀπὸ τοῦ ἵππου..., Χαρ. 5, 3, 10: κατεφίλουν τὸν δίφρον ὡς Ξενοφ. Κύρ. Ἄν. 6, 4, 10: κατεφίλησε τὸν δίφρον, Χαρ. 5, 2, 9: εἶασεν ἐπὶ τῆς ἀρμαμάξης καὶ συνεκάλυψε τὴν σκηνην ὡς Ξενοφ. Κύρ. Ἄν. 6, 4, 11: ἀπήγον αὐτὴν εἰς τὴν ἀρμάμαξαν καὶ κατακλίναντες κατεκάλυψαν τῇ σκηνῇ, Χαρ. 2, 3, 10: τότε δὲ ἦν ἰδεῖν ὅτι φύσει γίνονται βασιλεῖς, ὥσπερ ἐν τῷ σμήρει τῶν μελισσῶν ὡς Ξενοφ. Κύρ. Ἄν. 5, 1, 24: βασιλεὺς γὰρ ἔμοιγε δοκεῖς φύσει πεφυκέναι οὐδὲν ἤττον ἢ ὁ ἐν τῷ σμήρει φερόμενος τῶν μελιττῶν ἡγεμόν, Χαρ. 1, 14, 6: πρὶν ἐκπύστους γενέσθαι ὡς Θουκ. 3, 30: πρὶν ἐκπύστους γενέσθαι.

Οἱ ὁμοιότητες μὲ φραστικά σχήματα τοῦ Θουκυδίδη (σελ. 14) εἶναι λιγότερο πειστικές. Γίνεται ἀκόμα πιὸ πιθανὴ ἡ ἐξήγηση τῶν ἰωνικῶν τύπων στὴ γλώσσα τοῦ X. ἀπὸ διαβάσματα ἰωνικῶν κειμένων, πράγμα πού δὲν φαίνεται νὰ τὸ ὑποστηρίζῃ μὲ τὴν καρδιά του ὁ κ. Παπανικολάου (σελ. 10 κέ.). Ἐκεῖνο πού ἀποδέχεται εἶναι μόνο ὅτι οἱ ἰωνικοὶ τύποι εἶναι ἀπλῶς ἓνα χαρακτηριστικὸ τῆς κοινῆς διαλέκτου (σελ. 24). Συμφωνοῦμε μὲ τὸν συγγραφέα στὸ συμπέρασμα του (σελ. 14), ὅτι ὁ X. ἦταν λόγιος, διαβασμένος ἀρκετὰ καλὰ.

Στὸ κεφάλαιο 2 ἐξετάζονται οἱ ποιητικοὶ τύποι τῆς γλώσσας μὲ ἀναγωγή στὴν ἀρχαία ποιητικὴ χρῆση τους, πού δὲν εἶναι ὅμως πάντα πειστικὴ, γιατί οἱ περισσότεροὶ τύποι πού ἀναφέρονται, ὅπως ὁμολογεῖ καὶ ὁ συγγραφέας (σελ. 15), δὲν φαίνονται ἀποκλειστικὰ ποιητικοί.

Ὁ X. φαίνεται κάπου κάπου (βλ. σελ. 21) νὰ χρησιμοποιοῦ καὶ τύπους ἀττικούς, ἀν καὶ σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τοῦ συνόλου τῆς ἐρευνας τοῦ κ. Π. τοποθετεῖται στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν ἀττικισμό. Στὶς περιπτώσεις πού δυὸ ρήματα μὲ τὴν ἴδια ἔννοια, τὸ ἓνα ἀττικὸ καὶ τὸ ἄλλο ὄχι, χρησιμοποιοῦνται ἐξ ἴσου ἀπὸ τὸν συγγραφέα (πρβλ. ἐπιριάμην - ἀγοράζω, ἐπώλησα - ἀποδίδομαι) δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ἐξήγηση ὅτι ὁ συγγραφέας νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ ποικίλλῃ τὸ ὕφος του. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι χρησιμοποιοῦνται οἱ δύο τύποι ἀκριβῶς στὰ σημεῖα ἐκεῖνα τοῦ κειμένου ὅπου οἱ ὅμοιες φράσεις πλησιάζουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη (πρβλ. 1, 10, 8 — 1, 10, 6).

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο ἐξετάζεται μιὰ ομάδα ἀπὸ τύπους τῆς κοινῆς καὶ ὀρισμένοι σύνθετοι μετακλασσικοὶ τύποι ρημάτων πού χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν X., ἐνῶ στοὺς λοιποὺς ἐρωτικούς συγγραφεῖς δὲν ἀπαντοῦν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀποτελεῖ στοιχεῖο διαφορᾶς ἀνάμεσα στὴ γλώσσα τοῦ X. καὶ τῶν ὁμοτέχνων του.

Στὸ κεφ. 3 ὁ κ. Π. μελετᾷ τὶς ἐναλλαγές στὴ φωνὴ τῶν ρημάτων. Ὁ X. φαίνεται συχνὰ νὰ χρησιμοποιοῦ μέση φωνὴ ἐκεῖ πού ἡ κλασσικὴ γλώσσα ἔβαζε ἐνεργητικὴ, καὶ τὸ ἀντίθετο. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι ἐπίσης ἓνα ἐπιχείρημα γιὰ τὴν κατάταξη τῆς γλώσσας τοῦ X. στὴν κοινὴ

διάλεκτο, και επιτρέπει τη διαφοροποίησή της από τη γλώσσα τῶν μεταγενεστέρων μυθιστοριογράφων, πού φροντίζουν νά συμμορφώνωνται πάντα μέ τήν άττική γλωσσική πραγματικότητα.

Τό κεφ. 4 εἶναι μιὰ συμβολή στήν ἱστορία τῆς χρήσεως τοῦ ἀορίστου και τοῦ παρακειμένου ὕστερα ἀπό τοὺς κλασσικούς χρόνους.

Στό κεφ. 5 ὁ κ. Π. δείχνει ὅτι οἱ ρηματικές περιφράσεις, πού εἶναι γνωστές ἀπό τήν κλασσική γλώσσα (σελ. 55) και θεωροῦνται ἐπίσης ὡς στοιχεῖα τοῦ ἀττικισμοῦ (βλ. σελ. 60), εἶναι μειωμένες στόν X.

Κεφ. 6. Παρέκκλιση τοῦ X. ἀπό τίς ἀττικές συντάξεις, πράγμα πού κυριαρχεῖ στά πρωτοχριστιανικά γραπτὰ μνημεῖα ὅπως και στήν νεοελληνική γλώσσα, και πού ἀποφεύγεται μονάχα ἀπό τοὺς ἀρχαίους και τοὺς νέους ὁπαδοὺς τοῦ ἀττικισμοῦ.

Κεφ. 7. Ἡ μειωμένη χρήση τῆς εὐκτικής (σελ. 65) ξεχωρίζει ἀκόμα μιὰ φορά τὸν X. ἀπό τοὺς ἄλλους ἐρωτικούς πού ἀττικίζουν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει και γιὰ τὸν δυϊκὸ ἀριθμὸ, πού μόνο οἱ κατοπινοὶ ἀττικιστὲς τὸν ξαναχρησιμοποίησαν.

Κεφ. 8. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ ἄρθρου ὕστερα ἀπό μετοχή δὲν διαφοροποιεῖ φυσικά τὴ γλώσσα τοῦ X. ἀπό τήν κλασσική, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι παρατηρεῖται συχνὰ και στὴ γλώσσα τῶν Εὐαγγελίων. Διαφορὰ ἀνάμεσα στόν X. και τοὺς ἄλλους, τοὺς ἀττικιστὲς ἐρωτικούς συγγραφεῖς, ὑπάρχει και στὴ χρήση τοῦ οὐσιαστικοποιημένου οὐδετέρου τῆς μετοχῆς· οἱ ἄλλοι δηλ. μυθιστοριογράφοι χρησιμοποιοῦν αὐτὸ τὸ εἶδος οὐσιαστικῶν ἐκφράσεων, πού κατασκευάζουν σύμφωνα μέ ἀρχαῖα πρότυπα, ὅπως: τὸ *λυπούμενον*, τὸ *ἐλπίζον*, τὸ *ζωπουροῦν*, τὸ *ἀρπαζόμενον*, τὸ *θυμούμενον*, τὸ *κινούμενον*, τὸ *προσταττόμενον*, τὸ *λειπόμενον*, τὸ *ὑπερβάλλον* κ.ἄ., ἐνῶ ὁ X. ἀρκεῖται μοναχὰ στὴ χρήση κοινῶν και πολὺ χρηστων τύπων ὅπως: τὸ *δοκοῦν*, τὸ *μέλλον*, τὰ *εἰωθότα*, τὸ *ῥηθὲν* κλπ.

Ἄλλὰ τὸ μεγάλο ἐπιχείρημα τῆς θεωρίας τοῦ κ. Π., ὅτι ἡ γλώσσα τοῦ X. ἀνήκει στήν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν ἀττικισμό, βρῖσκεται ἐκεῖ ὅπου κάνει στατιστικὴ γιὰ τὴ χρήση τῶν μετοχῶν. Ὁ κ. Π. διαπιστώνει ὅτι ὁ X. ἀποφεύγει συστηματικὰ τὴ χρήση τῆς τελικῆς μετοχῆς ὕστερα ἀπὸ ρήματα πού δηλώνουν κίνηση, και ὅτι στὴ θέση της βάζει μετοχὴ ἐνεστώτος, ἀπαρέμφατο ἢ τὸ ἵνα μέ ὑποτακτικὴ, ὅπως συμβαίνει σ' ὅλα τὰ κείμενα τῆς κοινῆς, στά Εὐαγγέλια κλπ. Ἔτσι ἔχουμε ἓνα δυνατὸ ἐπιχείρημα γιὰ νὰ τοποθετήσουμε τὴ γλώσσα τοῦ X. στήν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν ἀττικισμό. Οἱ μυθιστοριογράφοι πού θ' ἀκολουθήσουν χρονικά τὸν X. ξαναφέρνουν τὴν τελικὴ μετοχὴ και τὴ χρησιμοποιοῦν σὲ μεγάλη ἔκταση σύμφωνα μέ τὰ ἀττικά πρότυπα. Ἄλλες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν κλασσικὴ γλώσσα εἶναι ἡ παράλειψη τῆς μετοχῆς ὄν και τοῦ

υποκειμένου τῆς γενικῆς ἀπολύτου, παρεκκλίσεις πού εἶναι γνωρίσματα ἑλληνιστικῆς σύνταξης. Ἐπίσης ἡ ἀντικατάσταση τῆς μετοχῆς μέ ἀναφορικὴ πρόταση. Ὅλες αὐτὲς οἱ παρεκκλίσεις εἶναι στὸν X. συχνότερες ἀπ' ὅ,τι στοὺς λοιποὺς ἑρωτικούς συγγραφεῖς.

Στὸ κεφ. 9 ἐξετάζονται οἱ λοιπὲς ἑλληνιστικὲς συντάξεις τοῦ X., δηλ. *κελεύω* μέ δοτικὴ καὶ ἀπαρέμφατο ἀντὶ μέ αἰτιατικὴ καὶ ἀπαρέμφατο, *ἄρχομαι* μέ ἀπαρέμφατο ἀντὶ μέ μετοχή, καὶ ἄλλα ἀνάλογα.

Ἡ γλωσσικὴ αὐτὴ ἀνάλυση καὶ στατιστικὴ τοῦ κ. Π. πάνω στὸ κείμενο τοῦ X. ἀνοίγει νέες δυνατότητες, γιὰ νὰ χρονολογήσουμε τὸ ἔργο τοῦ ἀρχαίου μυθιστοριογράφου. Ἡ παλαιότερη ἔρευνα εἶχε ὑποθέσει ὅτι ὁ X. εἶναι συγγραφέας τοῦ τετάρτου ἢ καὶ τοῦ πέμπτου χριστιανικοῦ αἰώνα, ἢ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ ξεπεράστηκε, μόλις βρέθηκαν πάπυροι τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. μέ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν X. Ἔτσι ἀπόμειναν γιὰ συζήτηση οἱ θεωρίες πού τοποθετοῦσαν τὸν X. στὸν 1ο καὶ στὸν 2ο μ.Χ. — σύγχρονο ἴσως τοῦ Πλουτάρχου —, ἢ καὶ ἀκόμα πιὸ πρὶν, στὰ χρόνια δηλ. τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνα. Μερικοὶ τὸν ἤθελαν συγγραφέα τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα, καὶ τὸν ἔκαναν ἔτσι τὸν πιὸ παλιὸ ἀπὸ τοὺς μυθιστοριογράφους τῆς ἀρχαιότητος, ἀφοῦ τὸν ἔβαζαν πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡλιόδωρο, τὸν Ξενοφῶντα τὸν Ἐφέσιο καὶ τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο. Ἐκεῖνο πού ἔλειπε ἦταν μιὰ ἀναλυτικὴ ἐργασία πάνω στὴ γλώσσα τοῦ συγγραφέα, πού θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ καταλήξουμε κάπου. Κι' αὐτὴ τὴν ἔρευνα τὴν ἔκαμε ὁ κ. Π. μέ τὴν καθοδήγηση τοῦ καθηγητῆ Dihle.

Ἄν καὶ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἐξαντλητικὰ διεξοδική, ἐπιτρέπει ὅμως τὴν ἀποδοχὴ τῶν συμπερασμάτων της, γιὰτὶ ὁ μελετητῆς ἐπισήμανε τὰ πιὸ καίρια σημεῖα τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου τοῦ X., αὐτὰ ἀκριβῶς πού μποροῦν ἀποφασιστικὰ νὰ βαρύνουν στὸν χαρακτηρισμὸ μιᾶς γλώσσας. Ἡ ἔρευνα τοῦ κ. Π. μᾶς ἔδειξε χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι ἡ γλώσσα τοῦ X. εἶναι βασικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν ἄλλων ἑρωτικῶν συγγραφέων τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς παρακμῆς, πού ἔγραφαν μέ τὸν κανόνα τῆς ἀττικῆς καὶ ἐγκαινίασαν ἔτσι τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ γραπτὴ καὶ στὴν προφορικὴ γλώσσα, ἓνα χάσμα πού συνόδεψε τὴ μοίρα τοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς τὰ σημερινὰ χρόνια· ὁ X. ἀκολουθοῦσε τὸ γλωσσικὸ αἴσθημα τῆς ἐποχῆς ὅπου ἔζησε — ἂν καὶ διαβασμένος, διαφέρει ἀπὸ τοὺς κατοπινοὺς τύπους λογίων —, πλησιάζει τὴ γλώσσα τῶν Εὐαγγελίων, γίνεται ἔτσι ἓνας καλὸς ἐκπρόσωπος τῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ, ὅπως τὸ πιστεύει ὁ κ. Π. καὶ μαζί του κι' ἐμεῖς, στὸν 1ο π.Χ. αἰώνα.

ἸΑλ. Παπαδιαμάντη, *Χριστουγεννιάτικα Διηγήματα*. Ἀθήναι ἄ. ἔ. 80, Σελ. 168.

ἸΑλ. Παπαδιαμάντη, *Πασχαλινὰ Διηγήματα*. Ἀθήναι ἄ. ἔ. 80, Σελ. 129 [Βιβλιοθήκη Βασιλείου «Ἐκλεκτὰ Ἔργα», 6, 7].

Συλλογὲς διηγημάτων μὲ θέματα σχετικὰ μὲ τοὺς τίτλους. Μὲ τὶς παλαιότερες ὁμώνυμες συλλογὲς τῶν ἐκδόσεων «Φέξη» (1912) δὲν ἔχουν καμιά σχέση. (Οἱ συλλογὲς ἐκεῖνες δὲν περιεῖχαν ἀποκλειστικὰ ἐπίκαιρα διηγήματα).

Τὰ «Χριστουγεννιάτικα» εἶναι δεκατέσσερα. Προηγεῖται Βιογραφικὸ Σημείωμα (σελ. 5 - 8), γραμμένο ἀπὸ τὸν Στέλιο Σπεράντζα. Καμιά πληροφωρία βιβλιογραφικὴ δὲν δίνεται πουθενά. (Ὡς πηγὴ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν διηγημάτων χρησιμοποιοῦντο ἡ ἐκδοσις τῶν «Ἀπάντων» ἐπιμέλεια Γ. Βαλέτα [Ἀθ. 1954 - 55], ὅπου περιέχονται τὰ διηγήματα «Ἡ Ντελυσυφέρω» καὶ «Φιλόστοργοι», πού δὲν ἔχουν ὡς τώρα περιληφθῆ σὲ καμιά ἄλλη συλλογὴ).

Τὰ «Πασχαλινὰ Διηγήματα» εἶναι δέκα. Προηγεῖται σύντομος γενικότατος πρόλογος τοῦ ἐκδότη, χωρὶς περισσότερες καὶ πάλι πληροφωρίες. (Καὶ ἡ συλλογὴ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὰ «Ἀπαντα» τοῦ Βαλέτα — βλ. τὸ «Πάσχα ρωμαίικο»).

Ἀρκετὲς ἀβλεψίαι, ὅχι πάντα τυπογραφικὲς, παρουσιάζουν τὰ κείμενα. Ἀναφέρω μερικὲς ἀπὸ τὴν πρώτη συλλογὴ: Ἡ Ὑπερέτρα (σελ. 107) ἔγινε Ὑπὴρ Ἐτρία στὸν τίτλο τοῦ διηγήματος καὶ στὸν Πίνακα Περιεχομένων. «Ἡ Ντελυσυφέρω», σελ. 10, στ. 2: κίνησ' ὁ βασιλιάς νὰ πάη στὸ σεφέρι (Βαλέτας) — σεφέρι της (Βασιλείου). «Ὁ Χαραμᾶδος», σελ. 15, στ. 13: τὸ Πίτς (Βαλέτας) — τοῦ Πίτς (ἄλλοῦ σωστά - Βασιλείου).

Καὶ οἱ δύο συλλογὲς τῶν Ἐκδόσεων Βασιλείου, προορισμέναι γιὰ τὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον μὲ τὴν ἐπιτυχημένη ἐπιλογὴ τῶν διηγημάτων πού προσφέρουν. Σὲ μελλοντικὴ ἐκδοσις ὅμως μποροῦν νὰ ὁλοκληρώσουν τὴν προσφορὰ τοὺς προσθέντας καὶ μερικὲς σύντομες φιλολογικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὰ κείμενα, καθὼς καὶ γλωσσάριο, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς γλώσσας τοῦ Παπαδιαμάντη.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΤΑΙΔΗ

ἸΑλ. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Τραγούδια τοῦ Θεοῦ*, Συλλογὴ διηγημάτων. Ἀθ. 1962. 80, Σελ. η', 283 [Ἐκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος].

Ἡ Συλλογή περιέχει 22 διηγήματα χωρισμένα σὲ τρία μέρη, καὶ ἐκδόθηκε μὲ ἀφορμὴ τὸν ἑορτασμὸ τῆς πεντηκονταετηρίδας ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ μεγάλου διηγηματογράφου. Προηγούνται (σελ. γ' - ε') Προλεγόμενα τοῦ τότε Διευθυντῆ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας καθ. Ἀνδρέα Φυτράκη, μὲ σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα καὶ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς ὀφείλεται στὸ πρῶτο διήγημα.

Ἡ ἔκδοση, καμωμένη μ' ἐπιμέλεια, ἀνταποκρίνεται στὸν προορισμὸ της: νὰ φέρῃ τὸ πλατύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ σ' ἐπαφὴ μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ καλύτερα διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὸ γλωσσάριο δίνεται στὶς ὑποσημειώσεις κάθε σελίδας, κάνοντας ἔτσι πιὸ εὐχρηστο τὸ βιβλίον.

Κάτι ποῦ λείπει ἀπὸ τὴ συλλογὴ εἶναι ἓνα σύντομο πληροφορικὸ σημεῖωμα γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν διηγημάτων, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση ἀπ' ὅπου ἀνατυπώνονται. Στὸ ἴδιο σημεῖωμα θὰ μπορούσε νὰ δηλωθῆ ὁ τρόπος κατατάξεως τοῦ ὕλικου, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ μὴν ἀπορῆ ὅταν βλέπῃ τὴ διαίρεση τῶν διηγημάτων σὲ τρία μέρη, ποῦ οὔτε ἀπὸ εἰδολογικὴ οὔτε ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη ἀποτελοῦν ἐνότητες. Μόνο στὸ τελευταῖο διήγημα «Νεκράνθεμα εἰς τὴν μνήμην των» σημειώνεται ἡ χρονολογία 1907.

Στὸν τόμο αὐτὸν περιέχονται καὶ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη ποῦ δὲν εἶχαν περιληφθῆ σὲ συλλογὴς πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν «Ἀπάντων» ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα (1954 - 55). Βλ. π.χ. τὰ «Σταγὸνα νεροῦ» (σελ. 189 - 192 = Βαλέτας Α', 354 - 356, ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση: Ἐφημ. Νέον Ἄστυ, 2 Σεπτεμβρίου 1906), «Νεκράνθεμα εἰς τὴν μνήμην των» (σελ. 278 - 283 = Βαλέτας Α', 453 - 457, διήγημα τοῦ 1907, δημοσιευμένο στὴν ἔφημ. Ἐλεύθερον Βῆμα, 6 Ἰουνίου 1925), καὶ «Τὸ Πάσχα» (σελ. 104 - 107 = Βαλέτας Ε', 266 - 269, ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὴν ἔφημ. Ἐφημερίς, 24 Ἀπριλίου 1888) καὶ «Ἄι μου Γιώργη!» (σελ. 108 - 114 = Βαλέτας Ε', 269 - 274, ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὴν ἔφημ. Ἀκρόπολις, 23 Ἀπριλίου 1892): τὰ δύο τελευταῖα μάλιστα δὲν εἶναι διηγήματα, ἀλλὰ ἄρθρα ἐπίκαιρα γιὰ τὶς ἑορτὲς τοῦ Πάσχα καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐτσι εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἐκλογή τῶν διηγημάτων ἔγινε ἀπὸ τὰ «Ἀπάντα» τοῦ Βαλέτα, πράγμα ποῦ ἔπρεπε, τουλάχιστον μόνον αὐτό, νὰ δηλωθῆ στὸν Πρόλογο.

Παρ' ὅλες ὁμως αὐτὲς τὶς (φιλολογικὲς) ἐλλείψεις, ἡ συλλογὴ δίνει μιὰ καλὴ ἐπιλογὴ διηγημάτων σὲ κομψὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἔκδοση.

Aristide G. Dimopoulos, L'opinion publique française et la Révolution grecque (1821 - 1827). Nancy 1962.

Ἡ ἀνωτέρω μελέτη, ἡ ὁποία συνετάχθη εἰς τὰ πλαίσια τοῦ τμήματος τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κέντρου τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Nancy καὶ ἐκυκλοφόρησεν εἰς τὴν σειρὰν ἐκδόσεων τούτου, ἐξετάζει τὴν γαλλικὴν κοινὴν γνώμην εἰς τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις της ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως.

Ἐν ἀρχῇ ὁ συγγραφεὺς ἐπιχειρῶν μακρὰν ἱστορικὴν ἀναδρομὴν μελετᾷ τοὺς ὅρους τῆς γενέσεως τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἀναλύει τὰς περιστάσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας αὕτη προπαρεσκευάσθη. Ἀκολουθῶς ἐξετάζει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς γνώμης, τὰς εἰδικὰς μορφάς, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμφανίζεται εἰς τὰς παλαιότερας ἐποχὰς καὶ τὰς μεθόδους τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς ἀνίχνευσίν της.

Ἡ κυρίως ἐργασία διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον μέρος περιλαμβάνει 5 κεφάλαια, ἐνθα ἐξετάζονται α) οἱ τρόποι διὰ τῶν ὁποίων ἐξεδηλώθη ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδρασις καὶ ὁ φιλελληνισμὸς εἰς τὴν Δύσιν ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν, β) ἡ ἀνάπτυξις τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος καὶ τοῦ ἀντιθέτου πρὸς αὐτὸ ρεύματος τῶν ἰδεῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν, γ) αἱ ἰδιαίτεραι ἐκφράσεις τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἡ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη ἔναντι τοῦ ἑλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος (λογοτεχνικὴ παραγωγή, πολιτικὰ φυλλάδια, κοινοβουλευτικαὶ συζητήσεις, δημόσιοι ἔρανοι, ἐθελονταὶ) καὶ δ) οἱ παράγοντες οἱ ὁποῖοι συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ γαλλικοῦ φιλελληνισμοῦ, ὡς καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τούτου κατὰ κοινωνικὰς τάξεις καὶ ομάδας.

Εἰς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς μελέτης, συγκείμενον ἐκ δύο κεφαλαίων, ἀναλύεται ἡ γαλλικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἔναντι τῶν γεγονότων τῆς Ἀνατολῆς. Οὕτως ἐν ἀρχῇ ἐξετάζονται οἱ λόγοι τῆς δυσπιστίας τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ εἶτα ἡ μεταβολὴ τῆς ἐπισήμου γαλλικῆς πολιτικῆς συντελεσθεῖσα, ὡς πιστεύει ὁ συγγραφεὺς, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης.

Ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν ἐργασία παρουσιάζει ἀρκετὰς ἐνδιαφέρουσας πλευράς. Ὁ συγγραφεὺς κατώρθωσε μὲ πολλὴν δεξιότητα νὰ συνθέσῃ τὰ ποικίλα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἤντησε κατὰ τὰς μελέτας του καὶ νὰ παράσῃ μίαν παραστατικὴν εἰκόνα τῆς γαλλικῆς κοινῆς γνώμης ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐν τῷ συνόλῳ της. Προσέτι, ὅπερ καὶ σπουδαιότερον, προέβη εἰς προσωπικὰς ἐρεῦνας ἐπὶ ὠρισμένων πηγῶν καὶ ἠρύσθη ἐκ πρώτης χειρὸς χρησίμους πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἐνέταξε καταλλήλως εἰς τὴν ἀφήγησίν του.

Ἰδιαιτέρως ἐξ ἄλλου ὀφείλου νὰ σημειωθῶν αἱ εὐστοχοὶ παρα-

τηρήσεις του επί τινων θεμάτων, ὡς π.χ. ὁ χαρακτήρ τοῦ φιλελληνισμοῦ παρὰ τῷ Βολταίρῳ, ἡ τακτικὴ τοῦ Chateaubriand ἔναντι τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ πρόβλημα τῆς καθοδηγήσεως τῆς κοινῆς γνώμης εἰς τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα. "Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Βολταίρου ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως, ὑποστηρίζεται καλῶς θεμελιωμένη ἡ ἄποψις ὅτι οὗτος δὲν ἐνδιεφέρετο διὰ τοὺς "Ἕλληνας, ὁ δὲ φιλελληνισμὸς του ἦτο περισσότερον πολιτικὴ ἐκδήλωσις συνδεομένη μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῶν σχεδίων τῆς Αἰκατερίνης Β', ἐν τούτοις ὅμως μεγάλως ἐπέδρασεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν φιλελληνικῆς κοινῆς γνώμης. Ὡς πρὸς τὸν Chateaubriand ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ ὅτι παρὰ τὰς παλαιὰς εὐμενεῖς του διαθέσεις ἔναντι τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως ἐτήρησε ψυχρὰν καὶ μᾶλλον δυσμενῆ πολιτικὴν ἔναντι αὐτῆς, ὁ δὲ ἐνεργητικὸς φιλελληνισμὸς του χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς ρήξεως του πρὸς τὴν κυβερνησιν Villèle καὶ ἀποτελεῖ ἐν μέσον τῆς κατ' αὐτοῦ ἀντιπολιτευσεως. Παρομοίως καταδεικνύεται ὅτι τὸ φιλελληνικὸν κίνημα κατὰ τὴν πρώτην περίοδον ἐστερεῖτο ἀληθῶς εἰπεῖν ἡγετῶν, οὗτοι δὲ ἀνεφάνησαν βραδύτερον ὑπέκριντες μᾶλλον εἰς τὸ δημιουργηθῆν ρεῦμα ἢ κατευθύνοντες αὐτό. Ἐνδιαφέρουσα ὡσαύτως εἶναι ἡ ἐπιχειρουμένη ἀνάλυσις τῆς συμβολῆς τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ομάδων καὶ τάξεων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς γαλλικῆς Restauration εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος. Βεβαίως τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα πρὸς μίαν ἀπηκριβωμένην ἔρευναν ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου καὶ συναγωγὴν ἀσφαλῶν συμπερασμάτων δὲν εἶναι ἐπαρκῆ, ἀλλ' ὅπωςδήποτε οἱ τοιοῦτοι προβληματισμοὶ εἶναι χρήσιμοι διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν θεώρησιν τῶν φαινομένων τῆς κοινῆς γνώμης. Γενικῶς δὲ δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ οἰκείωσις τοῦ συγγραφέως πρὸς τὰς πολιτικὰς ἐπιστήμας παρέσχεν εἰς αὐτὸν κατάλληλον μέθοδον ἐρεύνης διὰ τὴν προσπέλασιν τοῦ ἀντικειμένου τῆς μελέτης του.

Ἐν τούτοις ἡ κρινομένη ἐργασία δὲν εἶναι ἄμοιρος ἐλλείψεων. Ἡ βασικὴ ἀδυναμία τῆς εἶναι ὅτι στηρίζεται ἀνεπαρκῶς εἰς τὰς πηγάς, ἀποβαίνουσα οὕτω μία εὐφυῆς συναρμολόγησις καὶ ἐπιδεξία παρουσιάσις γνωστῶν ἤδη πληροφοριῶν, ἀλλὰ μὴ προσθέτουσα ἱκανὰ νέα στοιχεῖα εἰς τὸ θέμα τὸ ὁποῖον πραγματεύεται· ἐνῷ ἀκριβῶς τὸ βασικὸν αἴτημα διὰ θέματα ἀναγόμενα εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν εἶναι ἡ ἀκριβὴς γνώσις τῶν πηγῶν, ἐπὶ τῆς ὁποίας μόνον δύναται νὰ στηριχθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα καὶ νὰ θεμελιωθοῦν σοβαραὶ ἀπόψεις. Βεβαίως ὁ σ., ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν, προέβη καὶ εἰς προσωπικὰς ἐρέυνας, ἀλλ' αὗται δυστυχῶς μόνον μικρὸν χώρον τῶν πηγῶν καλύπτουν. Οὕτως ἐκ τῶν πολιτικῶν φυλλαδίων καὶ τῶν φιλολογικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα εἰς μέγαν ἀριθμὸν — ἀρκετὰς ἑκατοντάδας — εἶδον τὸ φῶς ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐμπνέονται ἐκ τῶν γεγο-

νότων τῆς Ἑλλάδος, δὲν συνεβουλεύθη — ὡς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τοῦ παρατιθεμένου πίνακος τῶν πηγῶν του — εἰμὴ περὶ τὰ 15, καὶ ταῦτα οὐχὶ πάντα ἐκ τῶν σπουδαιότερων. Καὶ ὅμως τὰ τοιαῦτα φυλλάδια (brochures) ἀποτελοῦν, ὁμοῦ βεβαίως μετὰ τοῦ τύπου, τὴν κατ' ἐξοχὴν ἔκφρασιν τῆς κοινῆς γνώμης τῆς ἐποχῆς.

Τὰ αὐτὰ παρατηρεῖ τις καὶ περὶ τοῦ τύπου. Ἐκτὸς τοῦ ἐπαρχιακοῦ τύπου, ὁ ὁποῖος ἠγνοήθη — πρᾶγμα θεμιτόν, καθ' ὅσον αἱ ἐπαρχιακαὶ ἐφημερίδες κατὰ τὴν Restauration δὲν εἶχον ἰδίαν προσωπικότητα, ἀλλ' ἀπετέλουν τὰ φερέφωνα τῶν ἐφημερίδων τῆς πρωτεύουσας — παρελείφθησαν ἀπὸ τὴν ἔρευναν ἀρκεταὶ παρισιναὶ ἐφημερίδες. Ἰδιαίτερος σημαντικὴ εἶναι ἡ παράλειψις τῆς «Quotidienne», ἥτις ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σοβαροτέρων ἐφημερίδων τῆς γαλλικῆς δεξιᾶς καὶ ἐξέφραζε γενικῶς δυσμενεῖς ἀπόψεις ἔναντι τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος. Εἶναι ἐν τούτοις ἀνάγκη νὰ μελετηθῇ ἐπισταμένως, παραλλήλως πρὸς τὸν φιλελληνισμόν, καὶ ἡ altera pars τῶν προκληθεισῶν ἀντιδράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Δύσιν. Ὁμοίως δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, καὶ αἱ ἀρκεταὶ δεκάδες πολιτικῶν καὶ φιλολογικῶν περιοδικῶν, τὰ ὁποῖα ἐξεδίδοντο κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον ἐν Γαλλίᾳ, ἐξ ὧν πολλὰ ὑπῆρξαν σημαντικὰ διὰ τὴν κίνησιν τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν, καὶ μάλιστα τὴν καλλιέργειαν τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος.

Ἄλλ' ἔτι μᾶλλον καὶ ὅπου ἐπραγματοποιήθη ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν, αὕτη ἐγένετο κατὰ «δειγματοληψίαν» καὶ παρουσιάζει χαρακτηριστὰ ὅλως ἀποσπασματικόν. Ἐχει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ σ. κατὰ τὴν μελέτην ἰδίᾳ τοῦ τύπου ἐνετόπισεν ὅλην τὴν προσοχὴν του μόνον εἰς ὠρισμένας χρονικὰς στιγμὰς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, παρατρέξας τὰ λοιπὰ γεγονότα. Οὕτως, ἐνῶ περὶ τῶν ἀντιδράσεων κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως, ὡς καὶ ἔναντι τῶν κορυφαίων γεγονότων τοῦ ἀγῶνος, παρέχονται ἱκαναὶ πληροφορίαι, κατὰ τὰς ἐνδιαμέσους περιόδους ἡ ἔκθεσις τῶν πραγμάτων εἶναι ἐλλιπὴς καὶ στερεῖται συνεχείας. Ἐν τούτοις προκειμένου περὶ τῆς ἐρεύνης τῆς κοινῆς γνώμης, φαινομένου κατ' ἐξοχὴν δυναμικοῦ καὶ ἐκδηλουμένου ἐν διαρκεῖ ἀνελίξει, θὰ ἦτο ἀναγκαῖον, ὅπως αἱ μαρτυρίαι λαμβάνωνται ἐν συνεχεῖ διαδοχῇ.

Ἀποτέλεσμα τῶν χασμάτων κατὰ τὴν ἔρευναν εἶναι αἱ ἀπαντῶσαι εἰς τὴν μελέτην ἀνακρίβειαι καὶ δὴ περὶ θεμάτων ἰδιαίτερας σπουδαιότητος, ὡς εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς πολιτικῆς θέσεως τῶν ὀργάνων τοῦ τύπου ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Οὕτω, μεταξὺ ἄλλων, βεβαιοῦται ὅτι αἱ γαλλικαὶ κυβερνητικαὶ ἐφημερίδες οὐδέποτε ἐκηρύχθησαν σαφῶς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθές. Ἐκ τῶν κυβερνητικῶν ἐφημερίδων μόνον ἡ «Moniteur universel» ἀπ' ἀρχῆς προσέβλεψε μετ' ἐπιφυλάξεως καὶ δυσπιστίας πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν.

Ἡ «Gazette de France», ὡσαύτως κυβερνητικὴ ἔφημερίς ἀπὸ τοῦ 1823, ὑπῆρξε τὸ κατ' ἐξοχὴν βῆμα τῶν ἀνθελληνικῶν ἰδεῶν, ἀλλ' ἀπλῶς συνεχίζει εἰς τοῦτο τὴν προτέραν αὐτῆς πολιτικὴν, ὅτε ἀνῆκεν ἤδη εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν. Αἱ λοιπαὶ μοναρχικαὶ κυβερνητικαὶ ἔφημερίδες «Le Journal de Paris» (κυβερνητικὴ μέχρι τοῦ Ἰουνίου 1824), «Le Drapeau Blanc», «L'Étoile», «Le Journal des villes et des campagnes», «Le Pilote» καὶ «L'Aristarque Français», εἴτε ὑπῆρξαν τοιαῦται ἀρχῆθεν εἴτε προσεχώρησαν εἰς τὴν κυβέρνησιν βραδύτερον δι' ἐξαγορᾶς, ἦσαν γενικῶς εὐμενῶς διατεθειμέναι ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος.

Ἄς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι ἡ «Journal de Paris» δὲν ὑπῆρξεν ἀδιάφορος ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὡς ἀναφέρει ὁ σ., οὐδὲ πρέπει νὰ καταταχθῆ γενικῶς εἰς τὰς κυβερνητικὰς ἔφημερίδας, ὡς φαίνεται νὰ νομίζῃ. Ἡ ἔφημερίς μέχρι τοῦ 1823, ὅποτε ἐξηγοράσθη διὰ τῶν μυστικῶν κονδυλίων τῆς κυβερνήσεως, ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν καὶ ἐξέφραζεν ἐν πολλοῖς φιλελευθέρας μετριοπαθεῖς ἀπόψεις. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπῆρξεν ἔνθερος ὀπαδὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ἀργότερον μεταβάλλει στάσιν ἔναντι αὐτῆς, εἶναι δὲ ἡ μόνη περίπτωσις εἰς τὸν γαλλικὸν τύπον, ὅπου μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς ἔφημερίδος τινὸς ἔναντι τῆς κυβερνήσεως, βαίνει παραλλήλως πρὸς μεταβολὴν τῆς θέσεώς της ἔναντι τοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος.

Ἐκ τῶν λοιπῶν ἐπὶ μέρους πληροφοριῶν σκόπιμον εἶναι νὰ ἀποκατασταθῶν αἱ κάτωθι:

Δὲν εἶναι ἀκριβὲς ὅτι ἡ εἰσοδος τοῦ Ὑψηλάντου εἰς τὰς ἡγεμονίας καὶ ἡ κήρυξις τῆς ἐπαναστάσεως τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἐγνώσθησαν εἰς τὴν Γαλλίαν κατὰ τὰ τέλη Ἀπριλίου. Ἦδη ἀπὸ τῆς 21ης Μαρτίου 1821 ἤρχισαν νὰ δημοσιεύωνται πληροφορίαι περὶ τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων τῆς Μολδοβλαχίας, τὴν δὲ 8ην Ἀπριλίου ἐγένετο γνωστὴ εἰς Παρισίους ἡ διάβασις τοῦ Προϋθου παρὰ τοῦ Ὑψηλάντου, ἡ ἐπαναστατικὴ προκήρυξις του εἰς τὸ Ἰάσι, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀποκήρυξις τοῦ κινήματος παρὰ τοῦ Τσάρου.

Ὁμοίως δὲν ὑπάρχουν εὐνοϊκὰ σχόλια ὑπὲρ τῆς δράσεως τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντου εἰς τὰ φύλλα τῆς 9ης καὶ 30ῆς Ἀπριλίου τοῦ «Constitutionnel», ὡς ἀναφέρεται, ἀλλ' ἀπλῶς μόνον καταχώρισις εἰδήσεων.

Τέλος ἡ ἐπιστολὴ ἡ δημοσιευθεῖσα εἰς τὴν «Journal des Débats» τῆς 1ης Ἰουλίου 1821, δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Κοραῆν, ὡς ὅλως ἀβασίμως σημειοῦται. Τοῦτο ἀποκλείει ἡ ὑπογραφή τῆς ἐπιστολῆς διὰ τῶν ἀρχικῶν N.P.

Ἐξ ἄλλου καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς παρουσιάσεως τῶν στοιχείων, θὰ εἶχέ τις τὴν τάσιν νὰ ζητήσῃ τι πλέον τοῦ διὰ τῆς μελέτης παρεχομένου. Τὸ ἑλληνικὸν πρόβλημα ἔναντι τοῦ ὁποίου ἐξεδηλώθη κατὰ τὸν

ἓνα ἢ ἄλλον τρόπον ἢ κοινὴ γνώμη, ἀποτελεῖ τὴν συνισταμένην ἐπὶ μέρους θεμάτων, ὡς εἶναι τὸ θέμα τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν αἰτίων τὰ ὁποῖα τὴν προεκάλεσαν, τὸ πρόβλημα τῆς νομιμότητος (ὡς ἠνόουν ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κυριαρχίας τῆς ἱερᾶς συμμαχίας τὴν ὑπαρξίν ἢ μὴ τοῦ δικαιώματος τῶν ὑπηκόων νὰ ἐπαναστατοῦν κατὰ τῶν κυρίων των), ἢ πολιτικὴ τῶν δυνάμεων ἐναντι τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγῶνος κτλ. Τὰ θέματα ταῦτα εὐρίσκονται εἰς τὸ κέντρον τῶν συζητήσεων τῆς ἐποχῆς καὶ περὶ αὐτὰ ἀκριβῶς στρέφεται ἢ ἀρθρογραφία τοῦ τύπου καὶ ὅλη ἢ πλουσιωτάτη πολιτικὴ φιλολογία περὶ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν. Ἐν τούτοις οὐδαμοῦ ταῦτα γίνονται ἀντικείμενα ἐξετάσεως ἢ ἔστω σαφοῦς μνείας εἰς τὴν μελέτην.

Ἐντιρρήσεις θὰ ὄφειλον νὰ διατυπωθοῦν καὶ ὡς πρὸς τὴν ὀργανώσιν τῆς ὕλης τῆς μελέτης. Ἐκ τῶν 100 πυκνοτυπωμένων σελίδων εἰς τὰς ὁποίας αὕτη ἐκτείνεται, αἱ 56 μόνον (σ. 35 - 80) ἀναφέρονται εἰς τὸ κυρίως θέμα τῆς ἐργασίας, τ. ἔ. τὴν γαλλικὴν κοινὴν γνώμην κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν. Αἱ λοιπαὶ εἴτε εἶναι εἰσαγωγικαί, καὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν πρὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως κατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν πνευμάτων, εἴτε εἶναι ἐπιλογικαί, καὶ ἐξετάζουν εἰς δύο κεφάλαια τὴν πολιτικὴν τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως ἐναντι τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων καὶ τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι προσδιώρισαν ταύτην. Καὶ πάντα μὲν ταῦτα εἶναι χρήσιμα καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ σημειωθοῦν, δὲν θὰ ἔπρεπεν ὅμως ἡ ἔκτασίς των νὰ εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὴν τοῦ κυρίου θέματος. Ἐξ ἄλλου ὁ διατεθεὶς διὰ τὸ κυρίως θέμα χῶρος — ἔστω καὶ διὰ συνοπτικὴν ἐξέτασίν του — εἶναι ἐλάχιστος, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς εὐρύτητος καὶ τοῦ συνθέτου χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει τοῦτο.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος εἰς τὴν βιβλιογραφίαν, αὕτη εἶναι πλουσία. Ὁ συγγρ. εἶναι ἄξιος πάσης τιμῆς, ὅτι ἠδυνήθη εἰς τὸν περιωρισμένον χρόνον τὸν ὁποῖον διέθεσε διὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς μελέτης του, νὰ ἐκτείνῃ τόσον τὰς βιβλιογραφικὰς του ζητήσεις καὶ τὴν τεκμηρίωσίν του. Ἐπιφύλαξις πάντως θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπωθῇ διὰ τὴν μνείαν ἔργων ἐλαχίστην σχέσιν ἔχόντων πρὸς τὴν μελέτην καὶ μάλιστα διὰ παραπομπὰς εἰς αὐτά. Ἀντιθέτως μερικὰ σημαντικὰ μελετήματα ἀναφερόμενα εἰς τὸ θέμα τῆς ἐργασίας διέλαθον τὸν συγγραφέα. Ἐκ τούτων σημειοῦμεν ἐνδεικτικῶς τὸ τρίτομον ἔργον τοῦ *R. Canal*, *L'hellénisme des romantiques*, Paris 1951 - 1953, ὅπερ εἶναι θεμελιῶδες διὰ τὴν μελέτην τῶν φιλολογικῶν ἀντιδράσεων ἐν Γαλλίᾳ ἐναντι τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως (βλὼς ἰδιαίτερος τὸ 7ον κεφάλαιον τοῦ πρώτου τόμου: *La leçon du philhellénisme*).

Αἱ ἐπιφυλάξεις αἱ διατυπωθεῖσαι ἀνωτέρω περὶ τῆς ἐργασίας τοῦ

κ. Δημοπούλου ισχύουν, ἐφ' ὅσον θεωρεῖ τις ταύτην ὡς ἱστορικὸν ἔργον ἄξιον νὰ κριθῆ μετ' αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ κριτήρια. Ὅπως δὴποτε εἰς τὸ ὑπάρχον στάδιον τῶν ἐρευνῶν εἶναι ἀνέφικτος ἡ σύνταξις ἐγκύρου μελέτης ἀναφερομένης εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀντιδράσεων τῆς κοινῆς γνώμης, τὰς ὁποίας προεκάλεσεν ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις εἰς τὰς χώρας τῆς Δύσεως. Θὰ ἀπαιτηθοῦν προηγουμένως πολλαὶ εἰδικαὶ μονογραφίαι ἐπὶ διαφόρων ἐπὶ μέρους θεμάτων (ὡς ὁ τύπος, τὰ πολιτικὰ φυλλάδια, τὰ φιλολογικὰ ἔργα, αἱ εἰκαστικαὶ τέχναι, αἱ ποικίλαι μαρτυρίαι τῶν συγχρόνων κτλ.), ἵνα καταστῆ δυνατὸν νὰ ἀχθῆ τις ἀκολουθῶς εἰς μίαν γενικὴν σύνθεσιν.

Πάντως ἡ μελέτη τοῦ κ. Δημοπούλου, ἐκτὸς τῶν χρησίμων στοιχείων καὶ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, τὰ ὁποῖα περιέχει, εἶναι πρὸ πάντων χρήσιμος διὰ τὸ εὐρύτερον καλλιεργημένον κοινόν, εἰς τὸ ὁποῖον παρέχει μίαν εὐσύνοπτον καὶ γενικῶς καλὴν ἰδέαν τῆς καταστάσεως τῶν πνευμάτων ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἀγῶνος τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐξ ἄλλου ἄξια ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ἡ ὠραία γαλλικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῖ, καὶ ἡ ἀκρίβεια καὶ διαύγεια τοῦ ὕφους του.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΔΗΜΑΚΗΣ

Κατερίνας Ι. Κακούρη, Διονυσιακά. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Ἀθήναι 1963. Σελ. 244. Εἰκ. 63 + 1 χάρτης.

Ὁ τίτλος τῆς μελέτης δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ παραδεδομένα. «Διονυσιακά» ἔχουν χαρακτηρισθῆ ἀπὸ τὴν ὡς τώρα ἔρευνα καὶ τὰ δύο ἔθιμα τῆς Θράκης τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ συγγρ. Τὰ Ἀναστενάρια καὶ ὁ Καλόγερος, τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἀπὸ τὰ θρακικὰ ἔθιμα τῆς Τυρινῆς Δευτέρας, ἔχουν σχετισθῆ, τὸ καθένα χωριστά, μετ' ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου, δὲν συσχετίστηκαν ὅμως ποτὲ μεταξύ τους. Αὐτὸ εἶναι τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ ἡ ἐργασία αὐτὴ προσφέρει στὴν ἔρευνα. Τὴ σύνδεσιν τῶν Ἀναστεναρίων καὶ τοῦ Καλόγερου, ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλες πηγές¹,

1. Οἱ περισσότερες λαογραφικὲς μαρτυρίαι γιὰ τὰ δύο αὐτὰ θρακικὰ ἔθιμα ὑπάρχουν συγκεντρωμέναι ἐν τῇ βασικῇ ἐργασίᾳ τοῦ Κ. Ρωμαιοῦ, Λαϊκὲς λατρεῖες τῆς Θράκης, Ἀρχ. Θρ. Θησ. 11 (1944-45) 1-130, καὶ ἐν τῇ νεώτερῃ σχετικῇ ἐργασίᾳ τοῦ Γ. Λ. Μεγά, Ἀναστενάρια καὶ ἔθιμα Τυρινῆς Δευτέρας, Λαογραφία 19 (1961) 472-534. Οἱ παλαιότεραι μαρτυρίαι ὀφείλονται στὸν Α. Χορμούζιδη, Περὶ τῶν Ἀναστεναρίων καὶ ἄλλων τινῶν παραδόξων ἑθίμων καὶ προλήψεων, (Κωνσταντινούπολις 1873) καὶ στὸν Γ. Βιζυηνό, Οἱ Καλόγεροι καὶ ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐν Θράκῃ, Θρακ. Ἐπετ. 1 (1897).

κ. Δημοπούλου ισχύουν, ἐφ' ὅσον θεωρεῖ τις ταύτην ὡς ἱστορικὸν ἔργον ἄξιον νὰ κριθῆ με αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ κριτήρια. Ὅπωςδήποτε εἰς τὸ ὑπάρχον στάδιον τῶν ἐρευνῶν εἶναι ἀνέφικτος ἡ σύνταξις ἐγκύρου μελέτης ἀναφερομένης εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀντιδράσεων τῆς κοινῆς γνώμης, τὰς ὁποίας προεκάλεσεν ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις εἰς τὰς χώρας τῆς Δύσεως. Θὰ ἀπαιτηθοῦν προηγουμένως πολλαὶ εἰδικαὶ μονογραφίαι ἐπὶ διαφόρων ἐπὶ μέρους θεμάτων (ὡς ὁ τύπος, τὰ πολιτικὰ φυλλάδια, τὰ φιλολογικὰ ἔργα, αἱ εἰκαστικαὶ τέχναι, αἱ ποικίλαι μαρτυρίαι τῶν συγχρόνων κτλ.), ἵνα καταστῆ δυνατὸν νὰ ἀχθῆ τις ἀκολούθως εἰς μίαν γενικὴν σύνθεσιν.

Πάντως ἡ μελέτη τοῦ κ. Δημοπούλου, ἐκτὸς τῶν χρησίμων στοιχείων καὶ διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, τὰ ὁποῖα περιέχει, εἶναι πρὸ πάντων χρήσιμος διὰ τὸ εὐρύτερον καλλιεργημένον κοινόν, εἰς τὸ ὁποῖον παρέχει μίαν εὐσύνοπτον καὶ γενικῶς καλὴν ἰδέαν τῆς καταστάσεως τῶν πνευμάτων ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἀγῶνος τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐξ ἄλλου ἀξία ἰδιαίτερας σημειώσεως εἶναι ἡ ὠραία γαλλικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ, καὶ ἡ ἀκρίβεια καὶ διαύγεια τοῦ ὕφους του.

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΔΗΜΑΚΗΣ

Κατερίνας Ι. Κακούρη, Διονυσιακά. Διατριβὴ ἐπὶ διδασκατορίᾳ. Ἀθήναι 1963. Σελ. 244. Εἰκ. 63 + 1 χάρτης.

Ὁ τίτλος τῆς μελέτης δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ παραδεδομένα. «Διονυσιακά» ἔχουν χαρακτηριστῆ ἀπὸ τὴν ὡς τώρα ἔρευνα καὶ τὰ δύο ἔθιμα τῆς Θράκης τὰ ὁποῖα πραγματεύεται ἡ συγγρ. Τὰ Ἀναστενάρια καὶ ὁ Καλόγερος, τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἀπὸ τὰ θρακικὰ ἔθιμα τῆς Τυρινῆς Δευτέρας, ἔχουν σχετιστῆ, τὸ καθένα χωριστά, με τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου, δὲν συσχετίστηκαν ὅμως ποτὲ μεταξὺ τους. Αὐτὸ εἶναι τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ ἡ ἐργασία αὐτὴ προσφέρει στὴν ἔρευνα. Τὴ σύνδεση τῶν Ἀναστεναρίων καὶ τοῦ Καλόγερου, ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλες πηγές¹,

1. Οἱ περισσότερες λαογραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὰ δύο αὐτὰ θρακικὰ ἔθιμα ὑπάρχουν συγκεντρωμέναι στὴ βασικὴ ἐργασία τοῦ Κ. Ρ ω μ α ί ο υ, *Λαϊκὲς λατρεῖαι τῆς Θράκης*, Ἀρχ. Θρ. Θησ. 11 (1944-45) 1-130, καὶ στὴ νεώτερη σχετικὴ ἐργασία τοῦ Γ. Α. Μ έ γ α, *Ἀναστενάρια καὶ ἔθιμα Τυρινῆς Δευτέρας*, *Λαογραφία* 19 (1961) 472-534. Οἱ παλαιότερες μαρτυρίαι ὀφείλονται στὸν Α. Χ ο υ ρ μ ο υ ζ ι ά δ η, *Περὶ τῶν Ἀναστεναρίων καὶ ἄλλων τινῶν παραδόξων ἔθιμων καὶ προλήψεων*, (Κωνσταντινούπολις 1873) καὶ στὸν Γ. Β ι ζ υ η ν ό, *Οἱ Καλόγεροι καὶ ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐν Θράκῃ*, *Θρακ. Ἐπετ.* 1 (1897).

τὴν ἀποκάλυψε στὴν ἐπιστήμη ἢ αὐτοψία τῆς συγγρ., ἡ ὁποία εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὰ ἔθιμα, ὅπως τελοῦνται σήμερα στὴν Ἁγία Ἐλένη Σερρών ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τοῦ Κωστή Ἀνατολικῆς Θράκης. Δίκαια λοιπὸν ἀποδίδεται τόσο μεγάλη σημασία στὰ κεφάλαια τῆς Αὐτοψίας, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης. Στὸ δεύτερο μέρος της, τὰ Σχόλια, ἡ προσπάθεια τῆς συγγρ. συγκεντρώνεται στὸ νὰ θεμελιώσῃ πάνω σὲ ἱστορικά καὶ ἐθνολογικά ἀνάλογα τὴ σύνδεση τῶν δύο ἐθίμων. "Ὁμως δὲν σταματᾷ ἐκεῖ. Μὲ βάση τὴ σύνδεση τῶν ἐθίμων, ὅπως τὴν πιστοποίησε ἡ λαογραφικὴ παρατήρηση, καὶ τὰ δεδομένα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀναλογικὴ ἔρευνα, ἡ συγγρ. προχωρεῖ στὴ διατύπωση τῆς θεωρίας ὅτι τόσο ἡ ἐκστατικὴ πυροβολία τῶν Ἀναστενάρηδων ὅσο καὶ τὸ εὐετηριακὸ δρώμενο τοῦ Καλόγερου ἀποτελοῦν ἐκφάνσεις μιᾶς συγκροτημένης βακχικῆς «θιασικῆς» λατρείας, ποὺ πιθανὸν σὲ παλαιότερα χρόνια νὰ ἦταν εὐρύτερα διαδεδομένη στὴ Θράκη. Γιὰ ποιο λόγο τώρα ἡ λατρεία αὐτὴ ἐπέζησε μόνο στὸ Κωστή, καὶ μάλιστα οὔτε καν στὸ Κωστή ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τὴ μοναδικὴ αὐτόπτη μάρτυρα, μόνο στὸ χωριὸ τῶν προσφύγων τοῦ Κωστή, τὴν Ἁγία Ἐλένη Σερρών, εἶναι ἓνα ἐρώτημα ποὺ παραμένει ἀναπάντητο. Καὶ ἡ μοναδικὴ μαρτυρία ἔχει ὥστόσο γιὰ τὴ λαογραφικὴ ἔρευνα τὴ σημασία της.

Ἡ σύνδεση Ἀναστεναρίων - Καλόγερο, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς μελέτης, γίνεται κυρίως φανερὴ στὸ προκαταρκτικὸ στάδιο τῆς τελετῆς τοῦ Καλογέρου. Τὸ προκαταρκτικὸ αὐτὸ στάδιο ἀνήκει ὀλοκληρωτικὰ στὸ θίασο τῶν Ἀναστενάρηδων, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς συγγρ. Περιλαμβάνει μιὰ κλειστὴ μυσταγωγία στὸ Κονάκι (τὸ ἱερὸ τῶν Ἀναστενάρηδων), στὴν ὁποία παίρνουν μέρος ὁ Ἀρχιαναστενάρης, ὁ Γενάρχης τῶν Ἀναστενάρηδων Παπποῦς Δραγούλης καὶ λίγοι ἐκλεκτοὶ Ἀναστενάρηδες. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μυσταγωγίας καὶ ἐνῶ τὸ ἱερὸ τύμπανο καὶ ἡ λύρα παίζουσι ἀναστεναρικούς σκοπούς, ὁ Ἀρχιαναστενάρης, ποὺ προσεύχεται μπροστὰ στὸ εἰκονοστάσι μὲ κινήσεις ὀρχηστικές, κρατώντας τὰ ἱερά «ἀμανέτια» (μαντίλια), πέφτει ξαφνικὰ σὲ ἐκσταση, γίνεται «ἔνθεος». Τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς τὸ σημάδι, τὸ μήνυμα ποὺ στέλνει ὁ Ἅγιος, ὅτι μπορεῖ νὰ γίνη καὶ αὐτὴ τὴ χρονιά ὁ Καλόγερος.

Ὁ ρόλος ὁμοίως τοῦ Ἀρχιαναστενάρη δὲν περιορίζεται στὰ προκαταρκτικά. Συνεχίζεται καὶ κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ ἐθίμου, στὴν ὁποία αὐτὸς ἀσχεῖ καθήκοντα ἐπόπτη. Παραδίδει στὸν πρωταγωνιστὴ τοῦ δράματος Καλόγερο τὸ «σκῆπτρο» του, τὸ φουρνόξυλο δηλ. μὲ τὴν πάνα τοῦ φούρνου, τὴ «σφουγγιά», παραδίδει καὶ τὰ «ἀμανέτια» στὸν δευτεραγωνιστὴ τοῦ δράματος «Βασιλὲν» καὶ στὸν ἀκόλουθό τους, τὸ

«Βασιλόπουλο». Ἀκολουθεῖ ὁ ἀγερμός, ἡ περιοδεία δηλ. τοῦ θιάσου στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, τὸ ὄργωμα καὶ ἡ τελετουργικὴ σπορὰ στὴν πλατεία, καὶ κατόπιν ἔρχεται πάλι ἡ σειρά τοῦ Ἀρχιαναστενάρη. Αὐτὸς δίνει τώρα στὸ ζευγολάτη καὶ σπορέα Καλόγερο «τρεῖς μπουκιές» ἀπὸ τὸ φαγητό (ψωμί, τυρὶ κι' ἐλιές), ποὺ ἔχουν παραθέσει γι' αὐτὸν στὴ μέση τοῦ ὄργωμένου μέρους. Ἀμέσως ὕστερα ἀκολουθεῖ ὁ φόνος τοῦ Καλόγερου, τὸ «σβάρνισμά» του πάνω στὴ σπαρμένη γῆ καὶ τὸ βούτηγμά του στὸ νερό. Ἡ ἀνάσταση τοῦ Καλόγερου χαιρετίζεται μὲ κυκλικὸ χορὸ γύρω στὴν ὄργωμένη πλατεία τοῦ χωριοῦ καὶ στὸ τέλος τῆς τελετῆς ὁ Ἀρχιαναστενάρης δίνει τὴν εὐλογία του σ' ὅσους πῆραν μέρος καὶ ὅλοι εὐχονται «κι' ἀπὸ χρόνου, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ μ' ὅλους τοὺς Παπποῦδες»¹. Κατόπιν οἱ Ἀναστενάρηδες, ὅσοι πῆραν μέρος στὴν τελετὴ, ἐπιστρέφουν στὸ Κονάκι καὶ θυμιάζουν.

Σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα τῆς τελετῆς τοῦ Καλόγερου, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντοψία τῆς συγγρ., παρατηρεῖται ἡ σύνδεση τοῦ κλειστοῦ θιάσου τῶν Ἀναστενάρηδων μὲ τὸ πάνδημο ἔθιμο. Ἡ μαρτυρία εἶναι σαφής. Ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα ὅμως, ἡ προσπάθεια τῆς συγγρ. νὰ καθιερώσῃ τὴ σχέση μεταξύ Ἀναστενάρηδων-Καλόγερου ὡς οὐσιαστικὴ καὶ ὄχι ἀπλῶς περιπτωσιακὴ (ἡ συσχέτιση τῶν ἐθίμων στὴν Ἁγία Ἐλένη Σερρῶν πιθανὸν νὰ ὀφείλεται πρὸς ὀρισμένες εἰδικὲς συνθῆκες ποὺ δὲν ὑπῆρχαν ἀλλοῦ) δὲν βρῆκε σύμφωνους τοὺς εἰδικούς. Ὁ Γ. Μέγας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ σχέση Ἀναστενάρηδων-Καλόγερου εἶναι ὑστερογενῆς καὶ ὀφείλεται κυρίως στὴν ἐξαιρετικὴ θέση ποὺ κατέχει ὁ Ἀρχιαναστενάρης στὴ σημερινὴ κοινωνία τοῦ χωριοῦ, γεγονός ποὺ τὸν ἔφερε ἐπὶ κεφαλῆς τῆς γιορτῆς². Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ θεωρηθῆ ὅτι παραμερίστηκε μὲ τὸ νὰ γράψῃ ἡ συγγρ. ὅτι (σελ. 98): «οἱ Ἀναστενάρηδες ἔχαιρον περισσοτέρας ἐκτιμῆσεως παλαιότερον, ἐντὸς τοῦ ὁμοιογενοῦς πληθυσμοῦ τῶν θρακικῶν ἐστιῶν των, καὶ οὐχὶ σήμερον, ὅπου οὗτοι ἀποτελοῦν προσφυγικὴν μειονότητα ἐντὸς μικροκοινωνιῶν, συγκεκοτημένων συνθηθέστερον ἐκ συμπαγῶν γηγενῶν πληθυσμῶν» ἢ σύνδεση τοῦ θιάσου τῶν Ἀναστενάρηδων καὶ τοῦ «δρωμένου» τοῦ Καλόγερου εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὀφείλεται ἀκριβῶς στὴ νέα αὐτὴ κοινω-

1. Μὲ τὴ λ. «παπποῦδες» ἐννοοῦν ἐδῶ τοὺς Ἀναστενάρηδες ἢ τίς ἀναστενάρικες εἰκόνες; Ἡ συγγρ. δὲν τὸ διευκρινίζει. Κατὰ τὸν Χουρμουζιάδη (ἔνθ' ἄν. σ. 14) «πάππον δ' ἢ παπποῦν τὸν Ἁγίου Κωνσταντίνου ἀποκαλοῦσι καὶ τὰς εἰκόνας τούτου παπποῦδες καὶ τὰ τεμένη αὐτῶν, τῶν παπποῦδων μέγαρον». Ἀπὸ τὴν περιγραφή ὅμως τῆς συγγρ. συνάγεται ὅτι «παπποῦδες» ὀνομάζονται κυρίως στὴν Ἁγία Ἐλένη Σερρῶν οἱ Ἀναστενάρηδες. Τὰ εἰκονίσματα ὀνομάζονται ἐκεῖ «Χάρες».

2. Ἐνθ' ἄν. σ. 532.

νική κατάσταση: πρώτα-πρώτα από την προσφυγική κοινωνία έλειψε ή τάξη τῶν προεστών, ἀφοῦ οἱ πρόσφυγες ἀποτελοῦν συνήθως τὴ μειονότητα στὰ χωριά τους. Διαφωτιστικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ πληροφορία ποὺ ἔχουμε τόσο γιὰ τὸν Καλόγερο τοῦ Κωστή ὅσο καὶ γιὰ ἀνάλογα ἔθιμα τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἢ πρωτοκαθεδρία στὴν τέλεση τοῦ ἔθιμου ἀνῆκε πάντοτε στοὺς προεστούς τοῦ χωριοῦ, τοὺς «τσορμπατζῆδες». Αὐτὸ εἶναι μάλιστα ἓνα βασικὸ στοιχεῖο τοῦ ἔθιμου, ποὺ καὶ ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ὑπογραμμίζεται¹, γιὰ ν' ἀποδείξη, μαζὶ μὲ ἄλλα, ὅτι τὸ λατρευτικὸ ἔθιμο τοῦ Καλόγερου εἶναι βασικὰ τὸ ἴδιο σὲ ὅλους τοὺς θρακικοὺς τόπους. Στὸ Κωστή, σύμφωνα μὲ τὸν πληροφοριοδότη τοῦ καθ. Δ. Πετρόπουλου², «τὸ πουρνὸ τῆς Δευτέρας (Τυρινῆς) πηγαίναμε στὸν τσορμπατζῆ — γείχαμε τσορμπατζῆδες κεῖνα τὰ χρόνια — καὶ γήλεγάμε δονά:— Τσορμπατζῆ, 'ὰ κάνουμ' τὸ γαλόερο σήμερα;— 'Α δόνε κάντε, παιδιά, ἔναι συνήθειο τῆ χωριοῦ μας. 'Αδέτ' γείχαμέ δο νὰ ρωτᾶμ' τὸ τσορμπατζῆ καὶ 'π' αὐτὸν νὰ παίρνουμ' τὴν ἄδεια». Τὸν τσορμπατζῆ τοῦ Κωστή εἶναι, νομίζω, εὐλογο νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸν ἀντικατέστησε στὴν Ἀγία Ἐλένη ὁ Ἀρχιαναστενάρης τῶν Κωστιανῶν, φυσικὸς ἀρχηγὸς τῆς προσφυγικῆς τους κοινωνίας. Ἡ ἀνάληψη τῶρα τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ ἔθιμου ἀπὸ τὸν Ἀρχιαναστενάρη ἔφερε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, καὶ τὸν συμφυρμὸ τῆς ἀναστενάρικης λατρείας (ἔκσταση στὸ Κονάκι, μῆνυμα τοῦ Ἁγίου κτλ.) μὲ τὸ ἔθιμο τοῦ Καλόγερου.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς ν' ἀμφισβητήσῃ τὶς πληροφορίες τῆς συγγρ. ὅτι καὶ στὸ παλαιὸ Κωστή ὑπῆρχε ἡ ἴδια σύνδεση Ἀναστενάρηδων-Καλόγερου, ὅπως παρατηρεῖται σήμερα στὴν Ἀγία Ἐλένη. Ἄν κρίνω ὅμως ἀπ' αὐτὲς ποὺ παραθέτει στὸ βιβλίο της (σ. 107-109) φοβοῦμαι ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν ἀποδεικτικὴ σημασία ποὺ τοὺς ἀποδίδεται, γιὰτὶ ὀφείλονται ὅλες στοὺς ἴδιους τοὺς Ἀναστενάρηδες³. Φοβοῦμαι ἀκόμη ὅτι καὶ οἱ ἐρμηνεῖς, ποὺ δίνει ἡ συγγρ. σχετικὰ μὲ τὸ γιὰτὶ ἀποσιωπήθηκε ἡ σύνδεση Ἀναστενάρηδων-Καλόγερου ἀπὸ παλαιότερους ἐρευνητές, δὲν εἶναι ἀρκετὰ πειστικὲς. Ἡ αὐτοψία, στὴν ὁποία πολὺ σωστὰ ἀποδίδει μεγάλη σημασία ἡ συγγρ., πρέπει ὅπως-

1. Ἐνθ' ἀν. σ. 102.

2. Δ. Πετρόπουλου, Λαογραφικὰ Κωστή Ἀνατολικῆς Θράκης, Ἀρχ. Θρ. Θησ. 6 (1939-40) 282.

3. Ἡ μοναδικὴ πληροφορία, ποὺ ὀφείλεται σὲ μὴ Ἀναστενάρη καὶ προσρίζεται νὰ συμπληρώσῃ τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἀρχιαναστενάρη Γιαβάση, προέρχεται σὲ τελευταία ἀνάλυση πάλι ἀπὸ τὸν ἴδιον: «...ἐκ πληροφοριῶν ἀπὸ τὸν Ἀρχιαναστενάρη Γιαβάση καὶ ἀπὸ ἄλλους συμπατριώτας μου...» γράφει ὁ ἐκ Θράκης Δ. Τσουκαλάς (πρβ. σ. 109).

δήποτε να είναι ή πρώτη και κυριότερη μέθοδος για τις έθνολογικές και λαογραφικές έρευνες. "Όταν όμως ο πολιτισμός προχωρή με το ρυθμό του αιώνα μας, και τὰ πράγματα μεταβάλλονται από τή μιὰ μέρα στην άλλη, ή σημερινή αὐτοψία δὲν μπορεῖ στὴ ζυγαριὰ τῆς ἐπιστήμης νὰ βαραίνει ἐξ ἴσου μετὰ τις πληροφορίες, ἔστω και τις ἐρασιτεχνικές, παλαιότερων ἐρευνητῶν.

Οἱ ἄλλες προσπάθειες τῆς συγγρ. νὰ θεμελιώση μιὰν ἐσωτερικὴ σύνδεση Ἀναστανάριων-Καλόγερου πάνω στὴν κοινὴ γονιμικὴ τους σκοπιμότητα, ἀντλώντας ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία θρησκεία και τὴν ἐθνολογία, στηρίζονται κατὰ τὴ γνώμη μου σὲ ὑποθέσεις και μόνο. "Ότι ἡ «ἐκστασιακὴ πυροβασία» ἔχει γονιμικὴ σκοπιμότητα δὲν ἀποδεικνύεται. Ἡ φωτιά καθαρτὴ μπορεῖ νὰ ἔχη — και εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔχει — και γονιμικὴ και καθαρτικὴ και ἀποτρόπαιη σημασία: ἄλλο πράγμα ὅμως ἡ πυρὰ και ἄλλο ἡ πυροβασία¹. Ὑπάρχει μόνο ἡ μαρτυρία ἐνὸς Βουλγάρου ἐρευνητῆ (σελ. 106) ὅτι «ὅταν οἱ ἐκστασιαζόμενοι πυροβάται εἶναι ὀλίγοι, πιστεύεται πὼς ὁ "Άγιος δὲν τοὺς ἀγαπᾷ αὐτὴ τὴ χρονιά, δὲν τοὺς ἐπισκέφθηκε και δὲν θὰ τοὺς χαρίσῃ καλὴ ἐσοδεία», και ἀπὸ αὐτὴ συμπεραίνει ἡ συγγρ. ὅτι «ἡ κοινὴ εἰς τὰ Ἀναστανάρια και τὸν Καλόγερον εὐετηριακὴ και ἰδίᾳ γονιμικὴ σκοπιμότης ἔκαμεν ἀναπότρεπτον τὸν μεταξὺ των δεσμόν».

Και ἂν ἀκόμη παραμερίσουμε τὴ γνώμη τοῦ Nilsson, ὅτι ἡ ἱερὴ ἐκσταση εἶναι αὐτοσκοπός², και δεχτοῦμε τὴ γνώμη τῆς συγγρ., ὅτι ἡ ἐκσταση ἐνέχει σκοπιμότητα, ἡ σκοπιμότητα αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς δευτερεῖον χαρακτηριστικὸ και μάλιστα μεταβλητό, ἀφοῦ εἶναι δυνατὸ ν' ἀποβλέπῃ σὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἴδια ἡ αὐτοψία τῆς συγγρ. ἄλλωστε (σ. 23-29) μᾶς βοηθᾷ νὰ καταλάβουμε τὴ σκοπιμότητα τῆς πυροβασίας τῶν Ἀναστανάρηδων. Κυρίαρχη ἰδέα δὲν εἶναι ἡ γονιμότητα, ἀλλὰ ἡ ἀποτροπὴ, ἡ ἐξουδετέρωση τοῦ κακοῦ. «Στάχτ' νὰ γέν', στάχτ' νὰ γέν', στάχτ' νὰ γέν'», ψιθυρίζουν οἱ Ἀνα-

1. Ὁμολογῶ ὅτι καθόλου δὲν καταλαβαίνω τὸν παρακάτω συλλογισμό (σ. 106): «Τὸ Ἀρχεῖο Θρακικοῦ Θησαυροῦ ἀναφέρει πλῆθος μαρτυριῶν και περὶ τῆς γονιμικῆς σκοπιμότητος τῆς ἐκστασιακῆς πυροβασίας. Ἡ Ἀρχαιότης δὲν ὑπολείπεται. Σαφῆς εἶναι ἡ μαρτυρία ἡ ἐμφαίνουσα ὑπαρξίν πυρᾶς γονιμικῆς σκοπιμότητος, και δὴ συνδεδασμένης μετὰ θυσίας εἰς θρακικὸν ἱερὸν τοῦ Διονύσου ἐν Κραστωνίᾳ, παρὰ τὴν Βισαλτῶν χώραν. Ἐκεῖ ὑπῆρχε διονυσιακὸν ἱερὸν... μέγα και καλόν, ἐν ᾧ τῆς ἐορτῆς και τῆς θυσίας οὐσης λέγεται, ὅταν ὁ θεὸς εὐετηρίαν μέλλι ποιῆν, ἐπιφαίνεσθαι μέγα σέλας πυρός, και τοῦτο πάντας ὄραν τοὺς περὶ τὸ τέμενος διατρίβοντας, ὅταν δ' ἀκαρπίαν, μὴ φαίνεσθαι τοῦτο τὸ φῶς, ἀλλὰ σκότος ἐπέχει τὸν τόπον ὡσπερ και τὰς ἄλλας νύκτας». Τί σχέση ἔχει τὸ «σέλας πυρός» μετὰ τὴν ἐκστασιακὴν πυροβασία;

2. Martin Nilsson, Geschichte griech. Religion, τ. 1, σ. 545.

στενάρηδες, την ώρα που με τὰ γυμνά τους πόδια πατοῦν τὴ φωτιά. Ἄλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς πυροβασίας, ἡ τριήμερη γιορτὴ τῶν Ἀναστενάρηδων ἔχει ἔντονα ἀποτρόπαιο χαρακτήρα. Ἡ μεγάλη μάλιστα ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ γίνεται τὴν τρίτη μέρα, σύμφωνα μὲ τις πληροφορίες τῆς συγγρ., ὅταν οἱ Ἀναστενάρηδες «ζώνουν» μὲ κυκλικὸ χορὸ τὸ «σταυροδρόμι», τὸν τόπο ὅπου «μπαίνουν καὶ βγαίνουν τὰ καλά καὶ κακὰ πνεύματα». Στὴν πατρίδα τους, τὸ Κωστή, τὸ ἔκαναν «γιὰ φύλαξη ἀπὸ κακὸ πρᾶμα, γιὰ νὰ μὴ μπορῆ νὰ προχωρέψ᾽ κακὸ πρᾶμα, εἴτε χασταλί» (ἀσθένεια) εἴτε βασιλικὸ πρᾶμα (τουρκικὸς στρατός)»¹.

Οἱ Ἀναστενάρηδες δὲν παρουσιάζονται ὡς διώκτες τοῦ κακοῦ μόνο στὴ διάρκεια τῆς γιορτῆς τους. Γενικὰ μέσα στὴν κοινωνία τοῦ χωριοῦ τους αὐτοὶ εἶναι οἱ «καθάρται» καὶ «τελεσταί». Σύμφωνα μὲ τὴν παλαιὰ μαρτυρία τοῦ Χουρμουζιάδη², στὸ Κωστή οἱ Ἀναστενάρηδες ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἐξηγοῦσαν τὰ ὄνειρα, θεράπευαν τὶς ἀρρώστιες, μάντευαν τὸ μέλλον. Ὅταν ἐρχόταν στὸ χωριὸ ἐπιδημία ἢ ἐπιζωστία ἢ ἐμφανίζοταν βρικόλακας, τὰ Ἀναστενάρια ἐβγαίναν μὲ τις εἰκόνες καὶ τὰ ξόριζαν. Ἦσαν ἀκόμη καὶ βροχοποιοί. «Ὅταν δὲν ἔβρεχε... τὰ Νεστενάρια ἤπαιρναν τὶς εἰκόνες καὶ γύριζαν λόγερα-λόγερα τὸ χωριό... τοὺς ἔπιανε ὁ Ἅγιος καὶ χόρευαν:—Ἄγιε Κωνσταντίνε μ', νὰ μᾶς λυπηθῆς νὰ βρέξῃς— καὶ ἅμα τέλειωναν γύριζαν στὸ Κονάκι»³.

Προσπαθώντας νὰ θεμελιώσῃ μὲ κάθε τρόπο τὴ σύνδεση Ἀναστεναρίων-Καλόγερου, ἡ συγγρ. βρίσκει στὴν παραπάνω τελετὴ πρὸς πρόκληση βροχῆς ἀναλογίες μὲ τὸ τελετουργικὸ ριζιμὸ τοῦ Καλόγερου στὸ νερό, μὲ τὸ ὅποιο κλείνει, ὅπως εἶδαμε, ἡ γιορτὴ τῆς Τυρινῆς Δευτέρας στὴν Ἁγία Ἐλένη. Καὶ καταλήγει (σ. 105): «Νομίζομεν ὅτι ὁ μαγικὸς ἐμβαπτισμὸς τοῦ Καλόγερου «γιὰ νὰ βρέξ᾽ τὸ χαστάρι» (αὐτὴ τὴν πρόχειρη ἐξήγηση δίνουν σήμερα στὴν Ἁγία Ἐλένη) εἶναι ἡ

1. Πρβλ. Μέγα, ἐνθ' ἄν. 401. Σημασία ἀποτροπτικὴ εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη καὶ ἡ ἐλευθερομιξία, ποὺ μαρτυρεῖται ὅτι γινόταν μετὰ τὴν πυροβασία στὰ Ἀναστενάρια τῆς Βουλγαρίας: «Οἱ γριούλες ἀποσύρονται καὶ σύμφωνα μὲ τὰ ἔθιμα τοῦ χωριοῦ ὅλα τὰ κορίτσια εἶναι ἐλεύθερα νὰ σμίξουν ἕνα βράδυ μὲ τοὺς καλοὺς τους». (Μετάφρ. ἄρθρου τοῦ καθ. Μ. Α. R n a u d o f f, δημοσιευμένη στὴν ἐφημ. «Ἐλεύθερος Τύπος Θεσσαλονίκης» τῆς 18 Ἰουνίου 1935). Ὁ Γ. Μέγας (ἐνθ' ἄν. σ. 505, σημ. 1) χαρακτήρισε τὴν πληροφορία ὡς «μύθευμα», ἡ ἐθνολογία ὁμῶς μᾶς παρέχει ἕνα ἰσχυρὸ ἀνάλογο: οἱ ἰθαγενεῖς τῶν νήσων Fiji κατέφευγαν στὴν ἐλευθερομιξία, ὅταν κάποιος ἀνάμεσά τους ἔπεφτε ἀρρωστος, γιὰ νὰ διώξουν τὸ κακό. L. F i s o n, The Nanga or Sacred Stone Enclosure of Wainimala, Fiji, Journ. Anthropol. Inst. of Gr. Brit. & Irel. 14 (1885) 28. Πρβ. P h o l e i n e B o u r b o u l i s, Ancient Festivals of Saturnalia Type (Θεσσαλονίκη 1964) σ. 19, σημ. 22.

2. Ἐνθ' ἄν. σ. 14-17.

3. Μέγας, ἐνθ' ἄν. σ. 491.

δραματοποιήσις τῆς μαγικοθρησκευτικῆς λιτανείας (πρὸς πρόκληση βροχῆς) τῶν ἐκστασιαζομένων Ἀναστενάρηδων».

Ἡ βροχομαγεία εἶναι ὡστόσο ἓνα φαινόμενο οἰκουμενικὸ καὶ εἶναι τουλάχιστον παρακινδυνευμένη ἢ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ παρουσία τῆς σὲ δύο διαφορετικὰς περιπτώσεις συνιστᾷ συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ τους. Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν Καλόγερου, πού τὸν βουτοῦν ἢ τὸν ρίχνουν στὸ νερὸ στὸ τέλος τῆς τελετῆς, ὑπάρχουν διάφορες ἀπόψεις. Ἡ συγγρ. τάσσεται μὲ τὴ γνώμη τοῦ Dawkins, ὅτι πρόκειται γιὰ καθαρὴ βροχομαγεία¹. Ὁ Ρωμαῖος δέχεται ὅτι «τὸ βούτηγμα τοῦ Κούκερου στὸ ποτάμι σημαίνει μαγικὸ δυνάμωμά του καὶ ἀνανέωση»². Κατὰ τὴ γνώμη μου στὸ βούτηγμα ἢ ρίξιμο τοῦ Καλόγερου στὸ νερὸ δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ιδιαίτερη μαγικὴ σημασία, διαφορετικὴ ἀπ' ἐκείνη πού ἀποδίδεται στὸν ἴδιο τὸ φόνο τοῦ Καλόγερου, γιὰτὶ οἱ δύο πράξεις συνδέονται ἄμεσα μεταξὺ τους. Ἡ σχέση τους ὅμως δὲν εἶναι σχέση θανάτου-ἀναστάσεως, «ἢ θανάτωσις καὶ ἢ δι' ἐμβαπτισμοῦ ἀνάστασις τοῦ κωστιανοῦ Καλογέρου», ὅπως ὑποστηρίζει ἡ συγγρ. (σ. 145), ἀλλὰ εἶναι σχέση δύο ἰσοδύναμων μαγικῶν πράξεων μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε μπορεῖ πολὺ καλὰ ἢ μιὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἄλλη. Στῆρίζω τὴν ἄποψη αὐτὴ στίς δύο παλαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὸ ἔθιμο τοῦ Καλόγερου στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, τίς μαρτυρίες τοῦ Χουρμουζιάδη καὶ τοῦ Βιζυηνοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, στὸ Κωστή ἔριχναν τὸν Κούκερο στὸν ποταμό, ἀπ' ὅπου ἐβγαίνει γυμνός. Σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη, στὴ Βιζύη τὸν Καλόγερο τὸν σκότωναν μὲ μιὰ βολὴ στάχτης, πού ἔριχναν μὲ τὸ τόξο, καὶ ἀκολουθοῦσε ἡ «ἐγερσις ἐκ νεκρῶν». Πρόκειται καὶ στίς δύο περιπτώσεις γιὰ θανάτωσις τοῦ Καλόγερου, ἢ ὅποια ὅμως ἐπιτυγχάνεται μὲ δύο διαφορετικὸς τρόπους· μὲ πνιγμὸ ἢ μὲ κατατόξευσις. Σὲ νεώτερα χρόνια ἐγίνε συμφυρμὸς τῶν δύο, καὶ τὸ βούτηγμα στὸ νερὸ ἀκολουθεῖ τὸ φόνο, πού γίνεται τῶρα κατὰ διαφόρους τρόπους³. Μένει τῶρα νὰ καθορίσουμε τὴ σημασία πού ἔχει αὐτὴ καθαρτὴ ἢ θανάτωσις τοῦ Καλόγερου, μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο καὶ ἂν ἐπιτυγχάνεται. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης συνέδεσε τὸν Καλόγερο ἢ Κούκερο τοῦ Κωστή μὲ τὸν Βασιλέα τῶν Σατουραλίων, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπεκταθῇ σὲ λεπτομερεῖς ἀναλογίες.

1. R. M. Dawkins, *The Modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysos*, J.H.S. 26 (1906) 202.

2. Ρ ω μ α ῖ ο ς, ἐνθ' ἀν. σ. 91.

3. Στὰ βουλγαρικὰ χωριά π.χ. πυροβολοῦσαν μὲ τὸ ὄπλο. Μ έ γ α ς, ἐνθ' ἀν. σ. 514. Διατηρήθηκαν ὅμως καὶ μεμονωμένοι ὁ πνιγμὸς καὶ ὁ φόνος, χωρὶς συμφυρμό. Στὸ χωριὸ Βασιλικὸ π.χ. ρίχνουν τὸν Κούκερο στὴ θάλασσα. Ἄλλοι τὸν ρίχνουν ἀπλῶς κάτω. Μ έ γ α ς, ἐνθ' ἀν.

Ἐνέφερε μόνο τὸ «Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Δασίου» (303 μ.Χ. στὸ Δουρόστολο τῆς Κάτω Μαισίας), γιὰ νὰ συνδέσῃ κάπως, χρονικὰ καὶ τοπικὰ, τὰ ἀρχαῖα Κρόνια καὶ Σατουρνάλια μὲ τὸ νεώτερο λαϊκὸ ἔθιμο τῆς Θράκης¹. Ἡ ἄποψη τοῦ Πολίτη ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Μέγα², ἡ συγγρ. ὅμως ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὅλη σύνδεση Καλόγερου-Σατουρνάλιων δὲν εὐσταθεῖ, γιὰτὶ ὀφείλεται σὲ παρερμηνεῖα ἐκ μέρους τοῦ Πολίτη τῆς πληροφορίας τοῦ Χουρμουζιάδη, ὅτι τὸν Κούκερο (καὶ ὄχι τὸν Βασιλέα, ὅπως κατάλαβε ὁ Πολίτης) ρίχνουν στὸ ποτάμι, ἀπ' ὅπου βγαίνει γυμνός³. Ἡ ἴδια ἡ συγγρ. βλέπει στὸ θάνατο-ἀνάσταση τοῦ θρακικοῦ Καλόγερου ἓνα καθολικὸ ἐθνολογικὸ φαινόμενο, τὸν μυθικὸ θάνατο-ἀνάσταση στὴ δραματοποιημένη του ἔκφραση. «Ἀλλὰ ἀπὸ τῆς εὐρυτάτης ταύτης σκοπιᾶς», γιὰ νὰ μεταχειρισθῶ τὰ ἴδια τὰ λόγια τῆς συγγρ. μὲ τὰ ὁποῖα ἄλλωστε σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ βιβλίου της (σ. 134) ἀντικρούει ὅσους τολμοῦν νὰ γενικεύουν τὰ φαινόμενα, «ἀποκλείεται ἡ ἱστορικὴ ἐθνολογικὴ ἔρευνα. Ἐκφεύγομεν τῶν καθορισθεῶν διονυσιακῶν ἑορτῶν, ἀχρηστεύοντες οὕτω τὰ πλούσια ἐθνολογικὰ δεδομένα τοῦ παναρχαίου θρακικοῦ λαοῦ».

Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παρεμβάλουμε τίς προσωπικὲς μας ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα.

Πιστεύουμε ὅτι ὁ Πολίτης σωστὰ διέκρινε τὴν ἀναλογία μεταξὺ θρακικοῦ Καλόγερου καὶ Βασιλέως τῶν Σατουρνάλιων, ἔστω καὶ ἂν δὲν ὑπάρχῃ πλήρης ἀντιστοιχία στὸ τυπικὸ τῆς τελετῆς (στὰ θρακικὰ ἔθιμα θανατώνεται συνήθως ὁ Καλόγερος, ἐνῶ ὁ βασιλιάς εἶναι δευτεραγωνιστής). Ἡ ἀναλογία μεταξὺ τῶν δύο ἐθίμων βρίσκεται κυρίως στὴν ἰδέα ποῦ ἐκφράζει ὁ θάνατος τοῦ Βασιλέως τῶν Σατουρνάλιων, δηλαδή τὴν ἰδέα τοῦ ἀποδιοσμπαίου τράγου ἢ τοῦ φαρμακοῦ, ποῦ «αἶρει τὴν ἁμαρτίαν» καὶ μὲ τὸ θάνατό του καθαρίζει τὴν πόλη ἀπὸ τὸ μῖασμα. Φυσικὰ μιὰ τέτοια γενικὴ ἀναλογία δὲν ὀδηγεῖ ποιεὶνὰ συγκεκριμένα, στὴν περίπτωση ὅμως τοῦ θρακικοῦ Καλόγερου ἀνοίγει τὸν ὀρίζοντα τῆς ἔρευνας καὶ πρὸς μιὰν ἄλλη κατεύθυνση, τὴν κατεύθυνση τῆς λατρείας τοῦ ἐπόπτη τῶν καθαρμῶν Ἀπόλλωνα καὶ τὸ ἰωνικὸ ἔθιμο τοῦ φαρμακοῦ, ποῦ συνδέεται μαζὶ της.

Δὲν εἶναι σφάλμα θεωρητικόν, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ συγγρ. (σ.133), τὸ νὰ ζητᾶ κανεὶς ν' ἀνακαλύψῃ μέσα σ' ἓνα νεώτερο ἔθιμο ἐπιδράσεις ἀπὸ πολλὰ ἀρχαῖα ἔθιμα. Σὲ μιὰ τέτοια χρονικὴ ἀπόσταση, ὅση χωρίζει τὴν ἀρχαία ἀπὸ τὴ νεώτερη παράδοση, δὲν περιμένει φυσικὰ κανεὶς νὰ βρῆ ἀκέραιο τὸν τύπο τῆς ἀρχαίας λατρείας. Ἐγιναν συμφορμῶν, παραλλαγές, παρερμηνεῖες, ἐξελίξεις τῶν ἐθίμων μέσα σ' αὐτὸ τὸ διά-

1. Ν. Γ. Πολίτη, Παραδόσεις, τόμ. 2, σ. 1261 σημ. 1.

2. Ἐνθ' ἀν. σ. 526-529.

3. Ἰκανοποιητικὴ ἐξήγηση γιὰ τὸ πῶς προῆλθε ἡ παρερμηνεῖα δίνεται στὴ σελ. 130. Ἡ ἐπιμονὴ ὅμως τῆς συγγρ. στὴν αὐστηρὴ διάκριση μεταξὺ πρωταγωνιστῆ Καλόγερου καὶ δευτεραγωνιστῆ Βασιλιᾶ δὲν νομίζω ὅτι δικαιολογεῖται, γιὰτὶ συμβαίνει συχνὰ ἡ δράση τῶν δύο αὐτῶν νὰ συμφύρεται. Στὰ βουλγαρικὰ ἔθιμα π.χ. σκοτώνουν τὸ Βασιλιά καὶ ὄχι τὸν Καλόγερο. Πρβ. Μέγα, ἔνθ' ἀν. 511.

στημα. Ἡ ἰδέα ὅτι μπορεῖ κανεῖς σήμερα νὰ ταυτίσῃ ἓνα λαϊκὸ ἔθιμο, στὸ σύνολό του, μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἀρχαῖο εἶναι οὐτοπία. Στοιχεῖα μόνον, ἀποσπασματικά καὶ παραποιημένα, τῆς ἀρχαίας λατρείας ἔχουν διασώσει τὰ νεώτερα ἔθιμα καὶ τὸ μόνον ποὺ μπορούμε νὰ κάνουμε εἶναι ν' ἀναζητήσουμε τὴν ἱστορικὴ καταγωγὴ τοῦ καθενὸς χωριστά. Στὴν περίπτωση τοῦ Θρακικοῦ Καλόγερου ἡ λαογραφικὴ ἔρευνα στράφηκε κυρίως πρὸς τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου, γιατί πρὸς τὰ ἐκεῖ βρῆκαν τὶς περισσότερες ἀναλογίες οἱ πρῶτοι ἐρευνητές (ἱερὸς γάμος Βασιλέως καὶ Βασίλιννας στὰ Ἄνθυστῆρια, Διόνυσος λικνίτης, θάνατος καὶ ἀνάσταση τοῦ δαίμονος τῆς βλαστήσεως κ.ο.κ.). Νομίζω ὅτι δὲν θὰ εἶναι ἄκαρπες οἱ ἀναζητήσεις μας καὶ πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση, πρὸς τὴ λατρεία τοῦ ἐπόπτη τῶν καθαρμῶν Ἀπόλλωνα, στὸ σημεῖο ποὺ αὐτὴ συνδέεται μὲ τὸ ἔθιμο τοῦ φαρμακοῦ, δηλαδὴ στὴν πρώτη ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῶν Θαρρηγλιῶν (ἔκτη τοῦ μηνὸς Θαρρηγλιῶνος).

Τὰ στοιχεῖα τοῦ θρακικοῦ Καλόγερου ποὺ, κατὰ τὴ γνώμη μου, μᾶς ὀδηγοῦν στὸ τυπικὸ τῆς ἡμέρας αὐτῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ἡ περιφορὰ τοῦ Καλόγερου σ' ὅλα τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, ἢ ὅποια, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τελικὴ θανάτωση τοῦ Καλόγερου, ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν περιφορὰ τοῦ ἀρχαίου φαρμακοῦ στὴν πόλη.¹

2. Τὸ τελετουργικὸ δεῖπνο τοῦ Καλόγερου πρὶν ἀπὸ τὸ φόνο του, ποὺ ἐπίσης ἔχει τὸ ἀντίστοιχό του στὰ ἔθιμα τοῦ φαρμακοῦ τῆς πρώτης ἡμέρας τῶν Θαρρηγλιῶν.

Ἡ συγγρ. περιγράφει ὡς ἑξῆς τὸ δεῖπνο τοῦ Καλόγερου, ὅπως γίνεται σήμερα στὴν Ἁγία Ἐλένη Σερρών (σ. 44): «Μόλις τελειώσῃ ἡ σπορὰ καὶ καλυφθοῦν προχειρῶς οἱ σπόροι μὲ ὀλίγον χῶμα, δίδεται εἰς τὸν ζευγολάτην καὶ σπορέα Καλόγερον κάθισμα εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀροτριωθέντος χώρου. Εἰς ἄλλο κάθισμα, τοποθετημένον πρὸ αὐτοῦ, ἀποθέτουν τρία βασικὰ εἶδη τροφῆς τῶν κατοίκων, τυρόν, ἄρτον καὶ ἐλαίαν. Ὁ Ἀρχιαναστενάρης λαμβάνει μικρὰν ποσότητα ἀπὸ τὸ κάθε εἶδος τροφῆς, συνολικῶς 'τρεῖς μπουκιές', τὰς ὁποίας προσφέρει εἰς τὸν Καλόγερον. Αὐτός, ἀφοῦ κάμῃ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, τὰς τρώγει. Ἄλλ' εὐθὺς ὡς τελειώσῃ ὁ πρωταγωνιστὴς τὸ 'ἱερὸν δεῖπνον', ὁ Βασιλιάς, ὁ Καπιστράς καὶ τὰ ἄλλα μέλη τοῦ θιάσου τὸν ρίπτουν καταγῆς, δῆθεν ὅτι τὸν ἐφόνευσαν». «Ὁμοια συνέβαιναν καὶ στὸν παλαιὸ Κούκερο τοῦ Κωστῆ, κατὰ τὸν Χουρμουζιάδη (σ. 23): «...ἔπειτα δὲ τράπεζαν αὐτῶ (τῶ Κουκέρω) παρατιθέασιν, καὶ ἅμα μικρὸν τοῦ ἄρτου ἄψηται, ἀρπάσαντες αὐτόν, εἰς τὸν ποταμὸν ρίπτουσιν...». «Ὁμοια μαρτυροῦν καὶ οἱ πληροφοριοδότες τοῦ Γ. Μέγα γιὰ τὸν Καλόγερο τοῦ Κωστῆ καὶ τὸν Κούκουτο στὸ Βασιλικὸ καὶ Μπροντίβο. Συμπίπτουν στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ οἱ πληροφορίες τοῦ Βουλγάρου καθηγ. Μ. Arnau-doff, ὁ ὁποῖος περιέγραψε τοὺς Κούκερους στὰ χωριά τῆς Θράκης»².

Τὸ φαγητὸ ποὺ προσφέρουν στὸν Καλόγερο ἢ Κούκερο πρὶν τὸν σκοτώσουν βρίσκει ἓνα ἀσφαλὲς ἀνάλογο στὸ ποίημα τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου Τζέτζη γιὰ τὸ ἔθιμο τοῦ φαρμακοῦ, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι:

1. Κατὰ τὸν Ἰσίδωρο «φαρμακοὶ καθατήριοι περικαθαίροντες τὰς πόλεις, ἀνὴρ καὶ γυνή». Τῆ λ. «περικαθαίρειν» στὸ χωρίο αὐτὸ τὴν ἐρμηνεύει ὁ L. Deubner, (Atische Feste, Berlin 1932, σ. 180 - 181) ὡς «ein reinigender Umgang um die Stadt oder ein reinigendes Herumgehen in der Stadt», κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἔθιμο τῆς Μασσαλίας, ὅπου ὁ φαρμακὸς «circumducatur per totam civitatem».

2. Μέγας, ἐνθ' ἀν. 506-511.

στ. 732 *τυρόν δὲ δόντες τῇ χειρὶ [τοῦ φαρμακοῦ] καὶ μᾶζαν καὶ ἰσχάδας*

735 *τέλος πυρὶ κατέκαιον ἐν ξύλοις τοῖς ἀγρίοις*¹.

Ἡ σημασία τῆς προσφορᾶς φαγητοῦ, καὶ μάλιστα ὀρισμένου (τυρὶ, κουσκούσι καὶ σύκα), στὸν φαρμακὸ δὲν ἔχει ἀκόμα ξεκαθαριστῆ². Πάντως τὸ ὅτι πραγματικὰ ὑπῆρχε τέτοια προσφορά ἔρχεται νὰ τὸ ἐνισχύσῃ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἱπποκράτους στὴ λ. «*φαρμακίᾳ ἢ χύτρῳ, ἢν ἠτοίμαζον τοῖς καθαίρονσι τὰς πόλεις*». Ἡ λ. *χύτρω* ὅμως, μᾶς φέρνει ἀμέσως στὸ νοῦ τὸν «*θάργηλον*» τῆς δευτέρας ἡμέρας τῶν Ἐπιδημιολογίων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε βέβαια καὶ τ' ὄνομά της ἡ γιορτῆ³.

Ὁ Ρωμαῖος παραλλήλισε τὸν «*θάργηλον*» ἢ «*θαλύσιον*... τὸν ἐκ τῆς συγκομιδῆς πρώτον γενόμενον ἄρτος»⁴ μὲ τὴν «*κουκουριά*», τὴ μεγάλη καὶ πλούσια πίτα. πού περιφέρει στὸ χωριὸ πάνω στὴ βοδάμαξα ὁ «*Μπέης*» τοῦ Ὁρτάκιοῦ (ἔθιμο τῆς Γυρινῆς Δευτέρας ἐπίσης, ἀνάλογο μὲ τὸν Καλόγερο τοῦ Κωστῆ⁵). Ἡ «*κουκουριά*» δὲν εἶναι σκέτο ψωμί· ἔχει γύρω της ἀπὸ τρία πορτοκάλια καὶ μῆλα, γλυκίσματα, κουσκούσι, σαραγλί καὶ κρασί. Αὐτὸ μᾶς θυμίζει ὅτι καὶ «*θαργήλια εἰσὶ πάντες οἱ ἀπὸ γῆς καρποί*, καθὼς καὶ ὅτι «*θάργηλος*» δὲν σημαίνει μόνο ἄρτος, ἀλλὰ εἶναι καὶ «*χύτρω ἱεροῦ ἐφήμιτος· ἢ φωνὴ δὲ ἐν αὐτῇ [ἐν τῇ ἐορτῇ τῶν Ἐπιδημιολογίων] ἀπαοχᾶς τῷ θεῷ τῶν πεφηνότων καρπῶν*»⁶. Ἦταν ἄραγε παρόμοια χύτρω καὶ ἡ «*φαρμακίᾳ*», τὴν ὁποία προόριζαν γιὰ τὸ δεῖπνο τοῦ φαρμακοῦ; Τὸ πράγμα εἶναι, νομίζω, σαφές. Ἡ πανσπερμία, ἡ παγκαρπία, ὁ «*θάργηλος*», ἡ «*κουκουριά*» ἢ γονιμότητα γενικά, τὴν ὁποία ὅλα αὐτὰ συμβολίζουν, εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τόπου ἀπὸ τὰ μολύσματα καὶ τὶς κακὰς δυνάμεις, πού εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἐμποδίσουν τὴν καλὴ σοδειά. Ὁ ἀρχαῖος φαρμακὸς ἢ ἀποδιοπομπαῖος τράγος βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν δαίμονα τῆς βλαστήσεως, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ὁ νεώτερος Καλόγερος⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἀναλογίες του μὲ τὸν φαρμακὸ τῶν Ἐπιδημιολογίων, ὁ Ὁρακικὸς Καλόγερος ἔχει καὶ ἄλλα στοιχεῖα, πού τὸν ἐντάσσουν στὰ γενικά ἔθιμα γύρω ἀπὸ τὸν ἀποδιοπομπαῖο τράγο. Καὶ πρῶτα ἡ περιέργη μεταμίμησή του μὲ

1. Χιλιάδες, 5,726 κέ. Στὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Τζέτζης ἔχει ὑπ' ὄψη του στίχους τοῦ Ἱπποκράτους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μάλιστα μᾶς σώθηκε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα (9 D.): «*καύφῃ παρέξειν ἰσχάδας τε καὶ μᾶζαν / καὶ τυρόν, οἷον ἐσθίονσι φαρμακοί*». Πρβ. Deubner, ἔνθ' ἄν. σ. 182-183.

2. Κατὰ τὸν Deubner πάντως, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 181: «*Als gute Verpflegung kann das nicht bezeichnet werden*», ὅπως δέχονται ὁ Usener, *Kl. Schriften* 4,254 καὶ ὁ Nilsson, *Gr. Feste*, 197.

3. Deubner, ἔνθ' ἄν. σ. 193, σημ. 6.

4. Ἀθήν. 114a. Πρβ. Deubner, ἔνθ' ἄν. σ. 189, σημ. 1.

5. Ρωμαῖος, ἔνθ' ἄν. σ. 94.

6. Ἡσύχ. ἑ.λ. *θάργηλος*. Πρβ. Deubner, ἔνθ' ἄν.

7. Μὲ τὴ σύνδεση ἀποδιοπομπαίου τράγου καὶ δαίμονος τῆς βλαστήσεως συμφωνοῦν πολλοὶ ἐπιστήμονες (π.χ. Farnell, Woodhouse). Πρβ. Deubner, ἔνθ' ἄν. σ. 194. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης εἶχε σωστά διακρίνει τὸ διπλὸ σκοπὸ πρὸς τὸν ὁποῖον ἀποβλέπει ἡ τελετὴ τοῦ Ὁρακικοῦ Καλόγερου, «*τῆς δεισιδαίμονος ἀποτροπῆς κακῶν καὶ τῆς ἐπιτεύξεως εὐετηρίας*» (Λαογραφία 2, σ. 47, σημ. 1), δὲν προχώρησε ὅμως σὲ μεγαλύτερη διευκρίνιση. Ὁ Ρωμαῖος πιστεύει (σ. 100) ὅτι «*ἡ ἐπίτευξις τῆς εὐετηρίας εἶναι τὸ ὅλον καὶ τοῦτο ἔχει μέσα του τὴν ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ*».

δέρματα ζώων, πού μᾶς θυμίζει τὸν Μαμούριο τῶν Ρωμαίων¹, τὰ «ἀποτρόπαια» κουδοῦνια, πού κρέμονται γύρω στὴ μέση του, ἡ «σφουγγιά» στὴν ἄκρη τοῦ φουρνόξυλου, μὲ τὴν ὁποία εἶτε μουτζουρώνει εἶτε τὴ βουτᾶ στὴ λάσπη καὶ λασπώνει τὸν κόσμον γύρω του. Πιστεύω ὅτι τόσο ἡ «σφουγγιά», ὅσο καὶ τὰ διάφορα ἀλείμματα (μὲ λάσπη, μουτζούρα, σάχχη ἢ πίπερα) πού γίνονται κατὰ τὴν τέλεση τοῦ Καλόγερου ἔχουν κυρίως ἀποτριπτική, καθαρτική σημασία². Πάντως, ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡ «σφουγγιά» δὲν εἶναι οὔτε «ἠφανισμένη μορφή θύρσου», οὔτε ἔχει σχέση μὲ «τὴν προκοπὴν τῶν σιτηρῶν», ὅπως ὑποθέτει ἡ συγγρ. (σ. 36).

Ὁ φόνος τοῦ Καλόγερου ἢ Κούκερου εἶναι φυσικὰ ἢ σημαντικότερη ἔνδειξη γιὰ νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε ὡς φαρμακό. Ἄλλὰ καὶ τὸ «σβάρνισμα» πάνω στὴν ὀργωμένη γῆ ἢ τὸ «γδάρισμα»³ τοῦ νεκροῦ Καλόγερου δὲν εἶναι ἐπίσης ἄσχετο μὲ τὰ παγκόσμια ἔθιμα γύρω ἀπὸ τὸν ἀποδιοπομπαῖο τράγο, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Frazer εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ «Θνήσκων θεός»⁴ ἢ ἀνάστασή του ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἀνάσταση τοῦ Καλόγερου.

Ἄν κοιτάξῃ κανεὶς τὸ θρακικὸ ἔθιμο τῆς Τυρινῆς Δευτέρας κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας, θὰ παρατηρήσῃ ὅτι διευκρινίζεται ἔτσι καὶ μιὰ ἀκατανόητη φράση, πού λένε οἱ νέοι στὴν Ὁρεστιάδα τὴν παραμονὴ τῆς Τυρινῆς Δευτέρας, τὴν ὥρα πού περδοῦν πάνω ἀπὸ τὶς φωτιές, τὶς «μυθομυθίες»: «*Ὅλλ' κόρτζες στοὺν Καλόγερο*»⁵.

Ξαναγυρίζοντας τώρα στὴν καθαρὴ κριτικὴ θὰ εἶχαμε μιὰ ἀκόμη παρατήρηση νὰ κάνουμε, σχετικὴ μὲ τὸ ἀγώνισμα διελκυστίνδα πού γίνεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς. Ἐκτός ἀπὸ τὸ γονιμικὸ χαρακτήρα της, πού ἰδιαίτερα ἐξαιρέται ἀπὸ τὴ συγγρ., θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι πρόκειται κυρίως γιὰ ἀγώνισμα μεταξὺ δύο «τάξεων» ἀνδρῶν

1. Ἰωάν. Λυδοῦ, *Περὶ μῆνῶν*, (ἔκδ. W ü n s c h, Lipsiae 1898) σ. 105, 15. Πρβ. Δ. Π ε τ ρ ο π ο ὕ λ ο υ, *Μαμούρι-φαρμακός*. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Παν. Θεσ/νίκης 8 (Μνημόσυνον Μανόλη Τριανταφυλλίδη) 243.

2. Ὁ Ρ ω μ α ῖ ο ς ἀντίθετα ὑποστηρίζει (σελ. 91-92) ὅτι τὸ λάσπωμα εἶναι μετάδοση δυνάμεις: «Χῶμα καὶ νερὸ μαζὶ φέρνει τὴν καρποφορία, ἔτσι καὶ ὁ λασπωμένος τὴν ἡμέρα αὐτῆ, τὴ χρονιάρα, θὰ εἶναι καλοχρονισμένος». Μολονότι ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴ μαρτυρία τοῦ Δημοσθένη (π. στεφ. 259), ὅπου ὁ Αἰσχίνης παριστάνεται «καθαίρων τοὺς τελουμένους καὶ ἀπομάττων τῷ πληθῶ καὶ τοῖς πιτύροις», δὲν παραδέχεται (σελ. 55) ὅτι τὸ χωρίο φανερώνει τὴν ἀποτριπτικὴ σημασία πού εἶχαν τὰ μέσα αὐτά. Τί ἄλλο λοιπὸν μπορεῖ νὰ σημαίνει ἢ λ. ἀπομάττων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς δύο δοτικὲς τοῦ ὄργανου (τῷ πληθῶ καὶ τοῖς πιτύροις) ἂν ἔχι τὴν κάθαρση; Γι' αὐτὴν περισσύτερη σημασία ἀπὸ τὸ ἄλειμμα τοῦ πηλοῦ ἔχει βέβαια ἡ ἀπότριψη τοῦ ἀλείμματος. Τὴν εἰκόνα τῆς πράξης αὐτῆς μᾶς τὴ δίνει παραστατικὰ ὁ Ἡράκλειτος (ἀπ. 5), φέρνοντάς την ὡς παράδειγμα γιὰ ν' ἀποδείξῃ πόσο παράλογη εἶναι μιὰ ἀνάλογη μαγικὴ πράξη, ὁ καθαρμός μὲ τὸ αἷμα: «Καθαίρονται δ' ἄλλως αἵματι μινῶν μνημοὶ οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῶ ἀπονίζοιτο».

3. J. G. Frazer, *The Golden Bough* (London 1900), τόμ. 3, 136.

4. Ἐνθ' ἀν. σ. 120 κέ.

5. Ἄρ. Κ ο υ ρ τ ῖ δ η, *Τὰ Ἀναστενάρια καὶ ἡ Σκυλοδευτέρα*, Ἄρχ. Θρ. Θησ. 5 (1938-39) 93.

μεταξύ αγάμων και ἐγγάμων κατὰ τὸν Χουρμουζιάδη¹, μεταξύ γέροντων καὶ παλληκαριῶν (δηλ. τάξεων ἡλικίας) κατὰ τὸν Πετρόπουλο κ.ἀ.² Σημειώνω τὴν παρατήρηση αὐτή, ἐπειδὴ τὸ θέμα τοῦ χωρισμοῦ τῆς πρωτογονικῆς κοινωνίας σὲ τάξεις θίγεται ἀπὸ τῆς συγγρ. στὰ σχόλιά της σχετικὰ μὲ τὴν ἐνηθνητικὴ μύηση, τὴν ὁποία σχετίζει μὲ τὸν θάνατο-ἀνάσταση τοῦ Καλόγερου. Μᾶς πληροφοροεῖ ἐκεῖ (σ. 148) ὅτι «οἱ σημερινοὶ ἀνθρωπολόγοι ἀνευρίσκουν διαχωρισμὸν τῶν μελῶν μιᾶς φυλῆς εἰς τάξεις ἡλικιῶν», πράγμα πού εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι ὑπῆρχε καὶ στὴ δική μας λαϊκὴ κοινωνία³, ἔστω καὶ ἂν δὲν μελετήθηκε σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο τῆς Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας, στὴν ὁποία τόση σημασία φαίνεται ν' ἀποδίδῃ ἡ συγγρ.

Γιὰ τὸ σύνολο τοῦ βιβλίου θὰ εἶχαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ ἐντρυφήση τῆς συγγρ. στὶς γενικὲς κοινωνιολογικὲς καὶ ἐθνολογικὲς θεωρίες, ἀπὸ τὸν Robertson - Smith ὡς τὸν Levi - Strauss, δὲν ὠφέλησε τὴ σαφήνεια τοῦ ἔργου. Οἱ στιγμῆς συστηματικῆς ἔρευνας, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἐνδιαφέρουσα καὶ συνθετικὴ ἐξέταση τῶν χριστιανικῶν αἰρέσεων μὲ ἐνθουσιαστικὴ λατρεία στὴ Θράκη, συσκοτίζονται καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὶς διάφορες γενικότητες, πού συνεχῶς παρεμβάλλονται στὸ κείμενο. Ὁ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου αὐτοῦ πρέπει πολὺ ν' ἀγωνιστῆ, γιὰ ν' ἀνακαλύψῃ μέσα σ' ἓνα πλῆθος ἀπὸ ἀνθρωπολογικὲς θεωρίες καὶ καθολικὲς ἀναλογίες τὰ καινούργια στοιχεῖα πού ἡ αὐτοψία καὶ τὰ σχόλια τῆς συγγρ. ὀπωσδήποτε προσφέρουν στὴν ἔρευνα.

ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ - ΝΕΣΤΟΡΟΣ

Ἄ π ό σ τ. Ἐ. Β α κ α λ ό π ο υ λ ο υ, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Α' Ἀρχές καὶ διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη 1961, 8^ο σελ. 395· τόμ. Β' 1 Τουρκοκρατία. Οἱ ἱστορικὲς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας, Θεσσαλονίκη 1964, 8^ο σελ. ια' + 501.

Ἡ κατάκτηση τῆς ἱστορικῆς γνώσης γίνεται ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος μὲ τὴ διερεύνηση τῶν λεπτομερειῶν καὶ τὴ σύνταξη εἰδικῶν μονογρα-

1. Ἐνθ' ἄν. σ. 23.

2. Ἐνθ' ἄν. σ. 283. Μ έ γ α ς, ἔνθ' ἄν. σ. 507.

3. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διάκριση τῶν τάξεων ἡλικίας, πού ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸ διαφορετικὸ κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ. Στὶς Καρυές τῆς Ἀνατ. Θράκης π.χ. τὰ παιδιὰ ἀπὸ 2-15 ἐτῶν φοροῦσαν στὸ κεφάλι ταινία χρωματιστή, οἱ νέοι 15-25 ἐτῶν φοροῦσαν φέσι μὲ κυανὸ (γεράνιο) μαντίλι δεμένο γύρω του, καὶ οἱ ἄντρες ἀπὸ 25 ἐτῶν καὶ πάνω φοροῦσαν τὸ ἴδιο κάλυμμα, μόνο πού τό μαντίλι ἦταν μαῦρο. Μ ι λ τ. Λ ο υ λ ο υ δ ο π ο ὄ λ ο υ, Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν, ἔθιμων κτλ. τῶν Καρυῶν (Βάρνα 1903) 149. Πρβ. ἐπίσης Ἀ γ γ ε λ. Χ α τ ζ η μ ι χ ἄ λ η, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη: Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ἰκαρία (Ἀθήναι 1931) 45.

φιῶν, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ τὴ μελέτη γενικοτέρων θεμάτων καὶ τὴ συγγραφή συνθετικῶν ἔργων. Τὰ συνθετικὰ ἔργα προϋποθέτουν τὶς μονογραφίες καὶ στηρίζονται σ' αὐτὲς κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστό. Χωρὶς τὶς μονογραφίες ὁ συγγραφέας ἑνὸς εὐρύτερου συνθετικοῦ ἔργου πρέπει εἶτε νὰ ἀνατρέξῃ ὁ ἴδιος σ' ὅλες τὶς πηγές, πράγμα πού τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι ἀδύνατο, εἶτε νὰ ἀγνοήσῃ τὶς πηγές, πράγμα πού δὲν ἐξασφαλίζει τὴ σωστὴ παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων.

Τὴν προτεραιότητα ἐπομένως πρέπει νὰ τὴν ἔχουν οἱ μονογραφίες. Τοῦτο δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀντίληψη ὅτι μόνο μετὰ τὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν λεπτομερειῶν εἶναι πραγματοποιήσιμη καὶ θεμιτὴ ἡ συγγραφή συνθετικῶν ἔργων, ὄχι μόνο γιατί μὲ τὴν ἀνέυρεση νέων πηγῶν καὶ μὲ τὸ συσχετισμὸ τῶν παλαιῶν ἢ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα τῶν ἐπὶ μέρους δὲν τελειώνει ποτέ, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ ἔστω καὶ ἐλλιπὴς σύνθεση τῶν δεδομένων στοιχείων καὶ συμπερασμάτων καὶ στὴ συστηματοποίηση καὶ προώθηση τῆς ἔρευνας συντελεῖ καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς παιδείας καὶ τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ ἀνταποκρίνεται.

Ὁ κ. Β., ὁ ὁποῖος θίγει τὸ ζήτημα αὐτὸ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου Α' τοῦ βιβλίου του, διαπιστώνει τὴν ἀνάγκη συλλογῆς περισσότερου ὕλικου καὶ δημοσίευσης πολλῶν ἀκόμα μονογραφιῶν πάνω σὲ θέματα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Εὐτυχῶς ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν τὸν ἐμπόδισε, χρησιμοποιώντας τὰ ὡς τώρα δεδομένα, νὰ καταπιαστῇ μὲ τὴ συγγραφή ἑνὸς συνθετικοῦ ἔργου γιὰ τὸ νέο ἑλληνισμό, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ἐπίσης ἐπιταχτικὴ ἀνάγκη. Τοῦ ἔργου αὐτοῦ δημοσιεύτηκαν ἤδη ὁ πρῶτος τόμος καὶ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ δεύτερου τόμου.

Στὸν τόμο Α', ὁ ὁποῖος διαιρεῖται σὲ ὀκτὼ κύρια μέρη, ὁ συγγραφέας, μελετώντας τὸ μετασχηματισμὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ σὲ νέο ἑλληνισμό, καλύπτει χρονικὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ.

Τὸ πρῶτο ζήτημα πού ἐξετάζεται στὸν τόμο αὐτό, μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ (9-12) καὶ ἓνα σύντομο σημείωμα (13-17), ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἀξιολογοῦνται ὀρισμένες κατηγορίες πηγῶν τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, εἶναι «Οἱ ἀρχές τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸ μεσαιωνικό» (19-95). Εἰδικότερα ἐξετάζονται: οἱ ἔθνολογικὲς ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ὁ νέος ἑλληνισμὸς ἀπὸ τοὺς Σλάβους, τοὺς Ἀλβανούς, τοὺς Φράγκους κλπ. ἢ ἀφομοίωση τῶν ἑτερογενῶν αὐτῶν στοιχείων «κατὰ τὴ μακροαίωνα ἰδίως διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας ... ἀπὸ τὸν ἐπικρατέστερο ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἀκτινοβολία ἑλληνικὸ πληθυσμὸ» (40)· τὸ πρόβλημα τῶν ἀρχῶν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος προῆλθε ἀπὸ τὸ βαθμιαῖο καὶ δυσδιάκριτο μετασχηματισμὸ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Ι' ὡς τὸ ΙΙ' αἰῶνα· οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἔτος 1204 μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ συμβατικὰ ὡς

ἀφετηρία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ἢ σημασία τῶν συγκρούσεων καὶ τῆς ἐπαφῆς μὲ τοὺς Φράγκους, καθὼς καὶ τῆς ἑλληνολατρείας τῶν βασιλέων τῆς Νίκαιας γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τῶν Ἑλλήνων ἢ ἀκμὴ (καὶ ὄχι «ἀναγέννηση», σ. 83) τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης κατὰ τὸ ΙΓ' καὶ τὸ ΙΔ' αἰῶνα, ὡς ἐκδήλωση τῆς ἀφύπνισης αὐτῆς· τὰ αἴτια τῆς κοινωνικῆς κρίσης ποὺ ὀδήγησε στὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ στὴν ἐπέκταση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας κλπ.

Στὸ δεῦτερο μέρος (96-129) ἐξετάζονται ἡ βαθμιαία κατάκτηση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ τὰ τουρκικὰ φύλα ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὡς τὸ 1402 καὶ οἱ συνέπειές της γιὰ τὸν ἑλληνισμό, ποὺ σ' ὀρισμένες περιοχὲς ἀποδεκατίστηκε μὲ τὴ φυγὴ, τὸν ἐξισλαμισμό καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση (Μ. Ἀσία), ἐνῶ σὲ ἄλλες πύκνωσε μὲ τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὲς τῶν φυγάδων (Παραδουν. Ἡγεμονίες, Πελοπόννησος). Ἐπίσης ἐξετάζεται ἡ κοινωνικὴ σύνθεση καὶ ἡ κοινοτικὴ ὀργάνωση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν πρώτη τουρκικὴ κατοχὴ τῆς πόλης, πράγμα ποὺ, κατὰ τὸν συγγραφέα, μᾶς ἐπιτρέπει «νὰ φανταστοῦμε ἀναλογικὰ τὴν κατάσταση τῶν κατοίκων τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τὴν προσαρμογὴ τους στὶς νέες συνθήκες τῆς τουρκοκρατίας» (123).

Τὸ τρίτο μέρος (130-153) εἶναι ἀφιερωμένο στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία ἀντιμετώπισε τὸν τουρκικὸ κίνδυνο, τὴν παρακμὴ τοῦ χριστιανικοῦ κράτους τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν κακοδαιμονία τῶν πιστῶν. Στὴν ἀρχὴ τὴν κατάσταση αὐτὴν ἡ ἐκκλησία προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐρμηνεύσει ἀποδίδοντάς τινε στὰ ἁμαρτήματα τῶν χριστιανῶν (131) καὶ νὰ τὴ διορθώσει μὲ ἠθικοθρησκευτικὰ κηρύγματα (135-137). Ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία ὅτι οἱ χριστιανοὶ προκάλεσαν τὰ παθήματά τους παραβαίνοντας τὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ ἔπαυσε σιγὰ σιγὰ νὰ ἱκανοποιῆ, καὶ ἐξ ἄλλου εὐνοοῦσε τὴ θρησκευτικὴ προπαγάνδα καὶ τῶν μουσουλμάνων καὶ τῶν δυτικῶν. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία χρειάστηκε γι' αὐτὸ νὰ ἀναθεωρήσει τὴ στάση της καὶ, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν μυστικιστικῶν ἡσυχαστικῶν ἰδεῶν, νὰ διαμορφώσει τὴν ἐσχατολογικὴ θεωρία ὅτι ἡ ἐξάπλωση τοῦ μωαμεθανισμοῦ προμηνοῦσε τὸ τέλος τοῦ κόσμου. Ἀντιμετωπίζοντας τὸ θρησκευτικὸ κίνδυνο, τὸ μωαμεθανικὸ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὸ δυτικὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο, καὶ θέλοντας νὰ σώσει τὸ ποίμνιό της, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία ὑπέδειξε σ' αὐτὸ ὑποταγὴ στοὺς κυρίαρχους ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, ἀλλὰ μέχρις αὐτοθυσίας ἐμμονὴ στὴ χριστιανικὴ πίστι καὶ στὸ ὀρθόδοξο δόγμα. Ἡ στάση αὐτὴ τῆς ἐκκλησίας εἶχε ὡστόσο ὡς ἀποτέλεσμα νὰ τονωθῆ ἔμμεσα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης κατὰ τῶν κατακτητῶν (137-153).

Στὸ τέταρτο μέρος (154-197) ἐπισημαίνονται τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἐλεύθερου καὶ τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ ποὺ φανε-

ρώνουν τις πολιτικές και τις πνευματικές ροπές του νεοελληνικού έθνους και την περαιτέρω αφύπνιση τής ιστορικής του συνείδησης στα τέλη του ΙΔ' και τις αρχές του ΙΕ' αιώνα. Κατά τον κ. Β., την έθνική συνείδηση των νεοελλήνων την έποχή αυτή «δέν είναι δυνατόν νά τή φανταστούμε ότι ταυτίζεται απόλυτα ως πρὸς τὸ περιεχόμενο και τήν ένταση με τή σημερινή. Ἡ έθνική συνείδηση τής έποχής εκείνης δέν είχε μόνο πολιτική, αλλά και θρησκευτική απόχρωση (άσφαλῶς αὐτὴ πιὸ έντονη), ένῶ ἡ σύγχρονη, γέννημα τῶν έθνολογικῶν και πολιτικῶν συνθηκῶν τῶν νέων χρόνων, έχει απόχρωση σχεδόν μόνο πολιτική» (186). Ξεχωριστός λόγος γίνεται για τὸ Γ. Γεμιστό, «τὸν πρῶτο φιλόσοφο τοῦ νέου έλληνισμοῦ» (172), πὸ τὸ μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα για τή σωτηρία τοῦ κράτους συνοψίζεται στις ἐξῆς τρεῖς κεντρικές ιδέες: «έλληνισμός, κοινωνική δικαιοσύνη και ὀργανωμένη αντίσταση κατά τῶν ἐχθρῶν» (174). Τέλος γίνεται σύγκριση τῶν ὑλικῶν και τῶν ἠθικῶν δυνάμεων τοῦ Βυζαντινοῦ και τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους στις αρχές τοῦ ΙΕ' αιώνα.

Στὸ πέμπτο μέρος (198-225) ἐξετάζεται ἡ τύχη τῶν βορείων ἐλληνικῶν χωρῶν κατά τήν τριακονταετία πρὶν ἀπὸ τήν Ἑλλήνωση: τὰ προνόμια πὸ παραχωρήθηκαν σ' αὐτὲς ἀπὸ τὸν κατακτητὴ ἢ ἀκούσια ἢ ἐκούσια στρατολογία τῶν κατοίκων τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους (γενίτσαροι, χριστιανοὶ σπαχῆδες, ἀρματολοί): ὁ ἐποικισμὸς τους ἀπὸ τουρκικούς πληθυσμούς: και ἡ δημιουργία σ' αὐτὲς νέων οἰκονομικῶν και κοινοτικῶν κέντρων τοῦ έλληνισμοῦ. Εἰδικά ως πρὸς τὸ θεσμὸ τῶν ἀρματολῶν, ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ κ. Β. ἀποκλείει τὴ ρωμαϊκὴ ἢ τὴ βυζαντινὴ του προέλευση, ὅτι τὸν θεωρεῖ «δημιούργημα τῶν συνθηκῶν τής τουρκοκρατίας» (216) και ὅτι τείνει νά δεχτῆ ως ἀξιόπιστη τὴν πληροφορία «ὅτι τὰ Ἑλληνογενεῖς ἦταν τὸ πρῶτο ἀρματολίκι, πὸ ἀναγκάστηκαν ν' ἀναγνωρίσουν οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὰ χρόνια ἀκόμη τοῦ Μουράτ Β'» (214).

Στὸ ἕκτο μέρος (226-274) ἐκθέτονται οἱ τελευταῖες προσπάθειες για τὴν ἀνασυγκρότηση και τὴ σωτηρία τοῦ έλληνισμοῦ, πὸ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο και ἀπὸ τὸ Βησσαρίωνα. Καὶ οἱ δύο ἐνεργοῦν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος τοῦ Γεμιστοῦ, πὸ στα τελευταῖα του χρόνια, «ἀπελπισμένος ἀπὸ τὴν κατάσταση στὴν πατρίδα του... βυθίζεται σ' ἓνα ἰδεαλιστικό, νεοπλατωνικό μυστικισμό, ὁ ὁποῖος ὅμως τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ σύγχρονη έλληνικὴ πραγματικότητα» (228). Δικαιολογημένα προβάλλεται και σὰν «ἀληθινὸ πρόγραμμα έθνικῆς και κοινωνικῆς πολιτικῆς» ἀναλύεται τὸ γνωστὸ «Ἑπόμνημα Βησσαρίωνος εἰς Παλαιολόγον», τὸ ὁποῖο, κατά τὸν κ. Β., γράφτηκε «στὰ μέσα ἢ τὸ πολὺ στις αρχές τοῦ 1444» (231). Τὸ ἕκτο μέρος τελειώνει με τὴν ἄνοδο τοῦ Κωνσταντίνου ΙΒ',

«πρώτου βασιλιᾶ τῶν Νεοελλήνων» (245) στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου καὶ μετὰ τὰ τραγικὰ γεγονότα τῆς πολιορκίας καὶ τῆς ἄλωσης τῆς Πόλης τὸ 1453.

Τὸ ἕβδομο μέρος (275-309) ἀναφέρεται στὴν ὑποδούλωση τῶν ὑπόλοιπων ἐλληνικῶν χωρῶν καὶ εἰδικότερα στὴν ἐπέκταση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως, στὰ νησιά τοῦ ΒΑ Αἰγαίου καὶ στὴν Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας.

Τὸ ὄγδοο καὶ τελευταῖο μέρος τοῦ τόμου Α' (310-349) εἶναι ἀφιερωμένο στὴ δράση τῶν Ἑλλήνων λογίων πού ὁ τουρκικὸς κίνδυνος τοὺς ἔφερε στὴ Δύση πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἄλωση, στὶς ἐνέργειές τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας τους καὶ στὶς σχέσεις τους μετὰ τὴν Ἀναγέννηση, ἡ ὁποία πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι «ἦταν μιὰ πνευματικὴ κίνηση πού εἶχε τὶς ρίζες της στὴν Ἰταλία καὶ στὶς ἄλλες χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὅτι ἀναπτύχθηκε καὶ ἐξελίχθηκε ὀργανικὰ στὸ ἔδαφος της καὶ ὅτι θὰ ἐκδηλωνόταν καὶ χωρὶς τὴν ἄλωση, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχε τὴ μορφή ἐνὸς ὁλοκληρωμένου καὶ καθολικοῦ πνευματικοῦ κινήματος» (337).

Στὸν τόμο Β' 1, ὁ ὁποῖος διαιρεῖται σὲ τέσσερα κύρια μέρη, ἐξετάζονται οἱ δυὸ πρώτοι σκοτεινοὶ αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας (1453-1669) καὶ εἰδικότερα οἱ «ἱστορικὲς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας»¹. Στὴν εἰσαγωγή (1-7) τοῦ τόμου αὐτοῦ ὁ συγγραφέας δίνει γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ διάρθρωση καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου του καὶ τονίζει ὅτι ἡ ἀναγωγή σὲ γενικὲς θεωρήσεις ἐπιτρέπεται μόνο μετὰ τὴν ἀπόκτηση ἐπακριβομένων γνώσεων γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους (5).

Στὸ πρῶτο μέρος (9-61) ἐξετάζονται οἱ τραγικὲς συνθήκες ὑπὸ τις ὁποῖες βρέθηκαν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ἄλλοι χριστιανοὶ μετὰ τὴν ὑποταγή τους στοὺς Τούρκους: ἡ μειονεκτικὴ τους θέση μέσα στὸ ἰδιότυπο ὀθωμανικὸ σύστημα γαιοκτησίας, οἱ φορολογικὲς τους ὑποχρεώσεις, οἱ ποικίλες καταπιέσεις πού ὑφίσταντο, ἡ κοινωνικὴ τους ἀπομόνωση σὰν τάξης ὑποδεέστερης μετὰ περιορισμένα δικαιώματα, ὁ ἀποδεκατισμὸς τους μετὰ τοὺς ἐξισλαμισμοὺς καὶ τὸ παιδομάζωμα.

Στὸ δεύτερο μέρος (62-133) μελετᾶται ἡ ἀπομόνωση καὶ τὸ σκόρπισμα τοῦ ἑλληνισμοῦ σὰν ἀποτέλεσμα τῶν δεινῶν τῆς δουλείας, δηλαδὴ ἡ ἀποχώρησή του πρὸς δυσπρόσιτους, καὶ ἐπομένως ἀσφαλέ-

1. Ὁ τόμος Β' 2, ὁ ὁποῖος θὰ ἀκολουθήσει, θὰ περιλάβῃ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ συγγραφέας (1), «τις θρησκευτικὲς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπότοκες τῶν μεγάλων κινήσεων τῆς Μεταρρύθμισης καὶ Ἀντιμεταρρύθμισης, καθὼς καὶ τὶς ἐξεγέρσεις καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ὡς τὴν ὑποταγή τῆς Κρήτης (1669)».

στερους, όρεινούς τόπους και ή διασπορά του έξω από τὰ σύνορα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Εἰδικότερα ὡς πρὸς τὴν τύχη τῶν νησιωτῶν, οἱ μετακινήσεις τους κατὰ τοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ἐξετάζονται σὲ συνάρτηση μὲ ἓνα ἀκόμα σπουδαῖο παράγοντα, τὴν πειρατεία, ποὺ Μουσουλμάνοι, Φράγχοι, ἀλλὰ καὶ Ἑλληνες ἀσκοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸ Αἰγαῖο.

Τὸ τρίτο μέρος (134-336) ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ἀνασύνταξη καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, τὴν προσπάθειά του νὰ ἐπιβιώσῃ κάτω ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς συνθῆκες τῆς σκλαβιάς. Σὲ συνάρτηση μὲ τὴν προσπάθεια αὐτὴ ἐξετάζονται τέσσερις παράγοντες: α) ἡ ἐκκλησία (τὰ προνόμια καὶ ἡ ὀργάνωσή της, οἱ ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε στὸ ὑπόδουλο ποιμνίό της, παρὰ τὴν ἠθικὴ κρίση ποὺ καὶ ἡ ἴδια πέρασε τὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια, ἡ ἀκτινοβολία τῶν μοναστικῶν κέντρων, ἰδίως τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τῶν Μετεώρων, ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδραση ποὺ εἶχε στὶς ψυχὰς τῶν πιστῶν ἢ αὐτοθυσία τῶν νεομαρτύρων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ἀγιογραφία)· β) ἡ παιδεία (ἡ μεγάλη της κατάρπωση — ὄχι ὅμως καὶ ἡ πλήρης ἐξαφάνιση (227-228) — στὶς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχὰς μετὰ τὴν Ἄλωση, ἡ καλύτερη κατάστασή της στὶς φραγκοκρατούμενες περιοχὰς, ἡ πνευματικὴ ἐπαφὴ τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ μὲ τὴ Δύση, καὶ ἡ ἄνοδος τῆς παιδείας — πολλαπλασιασμός τῶν σχολείων, ἐμφάνιση ἱκανῶν διδασκάλων τοῦ γένους — ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα)· γ) οἱ κοινότητες (ἡ καταγωγὴ τοῦ θεσμοῦ, ποὺ ἡ ἱστορικὴ του συνέχεια συντηρεῖται σὲ ὀρισμένα μέρη «ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν τουρκοκρατία» (305), ἡ ὀργάνωση τῶν κοινοτήτων καὶ ἡ δικαιοδοσία τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ δράση, ἐπαγγελματικὴ καὶ εὐρύτερη, τῶν συντεχνιῶν, ἐνὸς θεσμοῦ ποὺ ἔχει στενὴ σχέση μὲ τὸ θεσμὸ τῆς κοινότητος)· δ) ὁ κλεφταρματολισμὸς (οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ γεωγραφικοὶ παράγοντες ποὺ συνετέλεσαν στὴ δημιουργία τοῦ ἀρματολισμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἡ ἐξάπλωση τοῦ θεσμοῦ ἐπὶ Σουλεϊμάν Α', ἡ σχέση τῶν ἀρματολῶν μὲ τοὺς κλέφτες, ἡ ζωὴ τῶν τελευταίων καὶ ὁ θαυμασμὸς τοῦ λαοῦ γι' αὐτούς).

Στὸ τέταρτο μέρος (337-433) ἐξετάζονται ἡ ἐπιστροφή ἑλληνικῶν καὶ ἄλλων πληθυσμῶν ἀπὸ τὰ ὄρεινά καὶ ἄγονα μέρη πρὸς τὶς πεδιάδες καὶ τὰ ἀστικά κέντρα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἢ ἡ μετανάστευσή τους πρὸς ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, οἱ παράγοντες, ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοί, ποὺ συνετέλεσαν στὴ νέα αὐτὴ μετακίνηση τῶν πληθυσμῶν καὶ στὴν ἀνάμειξή τους στὸ ἐμπόριο, ἡ ἐμ-

πορική κίνηση στο Ίόνιο και στο Αίγαίο, και η δημιουργία της έλλη-

νικῆς ἀστικῆς τάξης.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ζητήματα πὺ ἐπισημάνθησαν παραπάνω, στὸ βιβλίον τοῦ κ. Β. θίγονται, φυσικά, καὶ εἰδικότερα θέματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν πολὺ ἐνδιαφέρον. Ἐνα τέτοιο θέμα εἶναι π.χ. ἡ σημασία καὶ ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος «Ἕλληνας» κατὰ ἐποχές (βλ. σχετικές παραπομπές στὸ εὔρετήριον τοῦ τόμου Α', σ. 380).

Τὸ ἔργον τοῦ κ. Β. περιλαμβάνει ἐπίσης πλούσια καὶ ἐνημερωμένη βιβλιογραφία (Α', 351-373 καὶ Β', 435-467), συστηματικὸ ἀλφαβητικὸ εὔρετήριον (Α', 375-395 καὶ Β', 469-501), δεκατρεῖς πρωτότυπους (Α', 11) ἱστορικοὺς χάρτες καὶ πολλὰ εἰκόνες.

Διαβάζοντας κανεὶς τὸ βιβλίον τοῦ κ. Β. αἰσθάνεται ὅτι πατάει στὸ σίγουρον ἔδαφος τῆς ἐπιστήμης. Τὰ ἐπὶ μέρους κατοχυρώνονται μὲ συστηματικὰ παραπομπὰς στὶς πηγὰς καὶ στὶς εἰδικὰς μονογραφίες, ἑλληνικὰς καὶ ξένες. Τὰ συμπεράσματα συνάγονται ἀβίαστα μὲ προσοχὴ καὶ μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ἐπιφύλαξη, ὅπου εἶναι ἀναγκαῖον. Ἐνῶ τὸ ἔργον ἀποτελεῖ εὐρύτερη σύνθεση, οἱ ἐπικίνδυνες γενικεύσεις ἀποφεύγονται σ' αὐτὸ καὶ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα παρουσιάζεται μὲ τὶς ἀντινομίες πὺ τῆς χαρακτηρίζουν. Ξεχωριστὴ προσοχὴ δίνεται στὸν ἄνθρωπον, μὲ σκοπὸ τῆς βαθύτερης γνωριμίας του, χωρὶς ὡστόσο νὰ παραμερίζεται καὶ ἡ σημασία τοῦ γεωγραφικοῦ καὶ τοῦ οικονομικοῦ στοιχείου. Ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχὴς εἶναι ὁ συγκεκρισμὸς τοῦ γενικοῦ μὲ τὸ εἰδικόν: ἡ ἐναλλαγὴ τῆς ὀπτικῆς γωνίας, πὺ ἀπὸ τὰ μεγάλα θέματα στρέφει, ὅπου χρειάζεται, τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη στὴ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τὴν αἴσθησιν τῆς ζωῆς. Τὰ προβλήματα, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ ἐπίμαχα, ἐξετάζονται μὲ ἀντικειμενικότητα, καὶ συστηματικὰ ἀναφέρεται στὶς ὑποσημειώσεις πὺ μπορεῖ νὰ βρῆ κανεὶς βιβλιογραφία γιὰ τὰ διάφορα εἰδικὰ ζητήματα πὺ ἀναπτύσσονται ἢ θίγονται στὸ βιβλίον. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἐπισημαίνονται οἱ τομεῖς πὺ περιμένουν διαφώτιση ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Β. ἀποτελεῖ ἐπομένως πολὺτιμον ὁδηγὸν γιὰ τὸν εἰδικὸν καὶ ἰδίως γιὰ τὸν νέο ἐρευνητὴν, ὁ ὁποῖος βοθηθεὶς ἀπ' αὐτὸ καὶ γιὰ νὰ διαλέξῃ ἓνα θέμα ἐργασίας καὶ γιὰ νὰ τὸ τοποθετήσῃ στὰ εὐρύτερα πλαίσια τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ γιὰ νὰ ἀνιχνεύσῃ τὴν βιβλιογραφίαν πὺ τοῦ χρειάζεται. Ἀποτελεῖ ἐπίσης σπουδαῖον βοήθημα γιὰ τὸν φοιτητὴν καὶ ἀνεκτίμητον σύμβουλον γιὰ τὸν καθηγητὴν τοῦ γυμνασίου, πὺ χωρὶς τὰ ἀπαιτούμενα μέσα καλεῖται νὰ διδάξῃ στοὺς νέους τὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδας τους. Ἀποτελεῖ τέλος ἓνα κείμενον πὺ μὲ τὸ ἀνεπιτήδευτον ὕψος του, τὴν ἀπλὴν δημοτικὴν γλῶσσάν του καὶ τὴν σαφήνειάν του μπορεῖ νὰ τραβήξῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τοῦ μέσου ἀναγνώστη.

Ἡ πληρότητα τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Β., στήν ὁποία ἀσφαλῶς συνειλέισε καί ἡ μακρὰ πανεπιστημιακή διδακτική πείρα τοῦ συγγραφέα, δέν ἀποτελεῖ τή μόνη δικαίωση ἑνός τίμιου μόχθου. Ὁ κ. Β., δουλεύοντας ἀπό χρόνια μέ σύστημα καί ἐπιμονή στά θέματα τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἔχει σήμερα τὸ προνόμιο νά προσφέρῃ στόν τόπο του ἓνα μέσο ἐθνικῆς αὐτογνωσίας, σέ μιὰ στιγμή πού ἡ αὐτογνωσία αὐτή παρουσιάζεται σάν ἀνάγκη ἰδιαίτερα ἐπιταχτική. Ἄς εὐχρηθοῦμε τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ κ. Β. γρήγορα νά ὀλοκληρωθῇ μέ τή δημοσίευση καί τῶν ἐπόμενων τόμων του.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ

Sancti Romani Melodi, Cantica, Cantica Genuina. Edited by P. Maas - C. A. Trypanis. Ὁξφόρδη 1963.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ (1876) πού ὁ καρδινάλιος J. B. Pitra δημοσίευσε τὰ «*Analecta Sacra*» του μέχρι σήμερα δέν ὑπῆρχε μιὰ ἔκδοση ὅλου τοῦ Ρωμανοῦ βασισμένη στὸ σύνολο τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ K. Krumbacher (1909), πού πρῶτος ἐρεῦνησε συστηματικὰ τὸ κοντάκι καί τὰ ἐκδοτικά προβλήματα τοῦ Ρωμανοῦ καί δημοσίευσε ὀρισμένους ὕμνους του, ματαίωσε τὴν κριτική ἔκδοση πού ἐτοιμαζόταν τότε στὸ Μόναχο. Τὸ δύσκολο αὐτὸ ἔργο ἐπομίστηκε κατόπιν ὁ P. Maas, μαθητῆς τοῦ Krumbacher, πού προχώρησε μεθοδικὰ στὴ μελέτη ὅλων τῶν γνωστῶν κωδίκων καί στὴ φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῶν κοντακίων τοῦ Ρωμανοῦ· γιὰ πολλοὺς ὅμως λόγους ἡ ἔκδοση Maas δέν πραγματοποιήθηκε ἐγκαίρως. Στὴ χρῆση τῶν ἐρευνητῶν ἐξακολούθησαν νά παραμένουν οἱ σκορπισμένες σὲ δυσεύρετα περιοδικὰ ἐκδόσεις μεμονωμένων κοντακίων ἀπὸ τὸν Krumbacher καί τὸν Maas καί οἱ νεώτερες ἀνθολογημένες ἐκδόσεις τῶν G. Camelli (1930) καί E. Mioni (1937). Ἡ ἔκδοση λοιπὸν αὐτὴ τῆς Ὁξφόρδης, καρπὸς ἀνυπολόγιστου μόχθου καί τῆς συνεργασίας τριῶν γενεῶν διαπρεπῶν ἐρευνητῶν, τοῦ Krumbacher, τοῦ Maas καί τοῦ C. A. Trypanis, ἔρχεται νά καλύψῃ ἓνα πολὺ μεγάλο κενό.

Στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσης συνοψίζονται τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας σχετικὰ μέ τὸ Ρωμανὸ καί τὸ κοντάκι, δηλαδή τὴ γέννηση καί διαμόρφωση τοῦ νέου αὐτοῦ ποιητικοῦ εἶδους, «the one and the only great original achievement of Byzantine literature», ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Τρυπάνης (σ. xiv). Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸ

πρόσωπο τοῦ ποιητῆ παραμένον πάντα πενιχρές. Ὅπωςδῆποτε ἔχει λυθῆ ὀριστικὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς τοῦ Ρωμανοῦ. Ὁ Maas στηριγμένος σὲ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου τοῦ Ρωμανοῦ καθόρισε ὡς πιθανὸν χρόνον ἀκμῆς τὴν περίοδον 537-55. Ἡ ἄποψη αὕτη, ὅτι ὁ ποιητὴς εἶναι σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐνισχύθη κατόπιν ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν εὑρεση ἑνὸς παπύρου τοῦ ΣΤ' αἰῶνα (Pap. Gr. Vind. 29.430), ποῦ διασώζει μέρος ἀπὸ τὸν ἕκτον οἶκον τοῦ κοντακίου *Τῶν ἁγίων τριῶν παιδῶν Ἀνανία, Ἀζαρία, Μισαήλ, καὶ Δανιήλ τοῦ προφήτου* (ἀρ. 46)¹. Δυσκολίες στὴν ἔρευνα παρουσίασε καὶ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Ρωμανοῦ. Οἱ μόνες πηγές, σύντομες καὶ μεταγενέστερες, εἶναι τὸ συναξάριον τοῦ ὄσιου Ρωμανοῦ, ὅπου ἡ πληροφορία ὅτι ὁ ποιητὴς ὤρμητο ἐκ Συρίας τῆς Ἐμεσηνῶν πόλεως (ἔκδ. Delehaye, σ. 95²⁰), καὶ τὸ κοντάκιον στὴ μνήμη τοῦ Ρωμανοῦ, ὅπου ὁ στίχος

Γένος μὲν ἐξ Ἑβραίων, τὸν νοῦν δὲ εἶχε ἐδραῖον

(ἔκδ. Maas, βλ. Die Chronologie der Hymnen des Romanos, Byz. Zeit. 15, 1906, 30). Ὁ Maas στὴν ἀπουσία ἄλλων ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν γιὰ τὸ Ρωμανὸ ἀναζήτησε καὶ ἐδῶ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις ποῦ νὰ ἐνισχύουν τὴν ἑβραϊκὴν του καταγωγὴν. Ἰποστήριξε λοιπὸν ὅτι ὁ Ρωμανὸς πουθενὰ μέσα στὸ ἔργο του δὲν ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν Ἑβραίων οἱ ἐπιθέσεις του ἀφοροῦν τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν, ἀλλὰ ὄχι τοὺς Ἑβραίους ὡς ἔθνος. Οἱ στίχοι ὅμως ποῦ ἐπικαλεῖται ὁ Maas

*αἰεὶ γὰρ ἦσαν οἱ Ἰουδαῖοι
καὶ οἱ τούτων ἀνάσσοντες ὑβριστὰι καὶ παράνομοι,
φονεῦτὰι καὶ ἀσύνητοι καὶ νόμον παραβαίνοντες*

3.ιβ.8-10

δὲν ἀποτελοῦν, νομίζω, κατηγορητήριον τῶν Ἑβραίων ὡς μὴ Χριστιανῶν, ἀλλὰ περικλείουν πολὺ γενικότερη μομφήν. Πρβ. ἐπίσης τὸ στίχον *δάμαστρον Ἑβραίων δεινῶν* 23.ζ.8². Ἐνα πρόσθετον ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἑβραϊκὴν καταγωγὴν τοῦ ποιητῆ, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Τρυπάνη (σ. xviii κέ.), ἀποτελοῦν οἱ πολυάριθμοι σημιτισμοὶ ποῦ ἀπαντοῦν στὰ κοντάκια του. Ἀπὸ μιὰ πολὺ λεπτομερειακὴ ὅμως ἐξέταση τῶν σημιτισμῶν αὐτῶν προκύπτει τὸ ἀκόλουθον διαφοροτικὸ συμπέρασμα. Οἱ σημιτισμοὶ στὴ γλῶσσα τοῦ Ρωμανοῦ διακρίνονται σὲ τρεῖς κατηγο-

1. Γιὰ τὸν χρόνον ποῦ ὁ Ρωμανὸς ἀνακηρύχθηκε ἅγιος ἀπὸ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν βλ. S. Pétridès, Office inedit de Saint Romain le Mélode, Byz. Zeit. 11 (1902) 358 κέ.

ρίες : 1) Π ρ α γ μ α τ ι κ ο ἰ σημιτισμοί : Στὴν ομάδα αὐτὴ ἀνήκουν ὅσοι σημιτισμοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, εἶναι δηλαδὴ μ ε τ α φ ρ α σ τ ι κ ο ἰ σημιτισμοὶ (translation semitisms). Τὸ 70 % τῶν σημιτισμῶν τοῦ Ρωμανοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῶν Γραφῶν. Ἐδῶ θὰ πρέπη κανεὶς νὰ προσθέσῃ καὶ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης σημειώνει σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ προλόγου, πῶς «the frequent 'semitisms', or 'translation Greek' ... of certain passages of his cantica may be due to Syriac (Aramaic) sources he could have used» (σ. cxi). 2) Π ι θ α ν ο ἰ σημιτισμοί : στοὺς σημιτισμοὺς αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ποὺ καλύπτουν ἓνα ἄλλο ποσοστὸ περίπου 15 %, ἀνήκουν τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα, ποὺ, μολονότι εἶχαν κάποιο μεμονωμένο ἀντίστοιχο φαινόμενο μέσα στὴν κλασσικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ γλῶσσα, κέρδισαν ἔδαφος μόνο ὅταν ἐνισχύθησαν ἀπὸ τὶς ἀνάλογες σημιτικὲς ἐκφράσεις. 3) Ἀ μ φ ἰ β ο λ ο ἰ σημιτισμοί : Τέτοιοι θεωροῦνται οἱ σημιτισμοὶ ποὺ ἀναφέρονται σὲ φαινόμενα ποὺ προϋπήρχαν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ π ι θ α ν ῶ ς πάλι ἢ παρουσία παρόμοιων φαινομένων καὶ στὶς σημιτικὲς γλῶσσες νὰ ἐνίσχυσε τὴ θέση τους. Οἱ σημιτισμοὶ αὐτῆς τῆς κατηγορίας καλύπτουν — πάντα κατὰ προσέγγιση — ἓνα τελευταῖο ποσοστὸ 15 %. Πολὺ δύσκολο λοιπὸν νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς τὴν ἐβραϊκὴ καταγωγὴ τοῦ ποιητῆ στηριγμένος στοὺς σημιτισμοὺς τοῦ ἔργου του. Ἡ μόνη ἀξιόπιστη μαρτυρία, καὶ δὲ βλέπω τὸ λόγο νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴ γνησιότητά της, γιὰ τὴν ἐβραϊκὴ καταγωγὴ τοῦ Ρωμανοῦ παραμένει πάντα τὸ κοντάκιο στὴ μνήμη του.

Ἡ ἐκδοστὴ Maas-Trypanis δὲ μᾶς κάνει μόνο προσιτὸ ἓνα σημιτικὸ ποιητικὸ ἔργο τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ παρέχει ἐπίσης τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς γλῶσσας τοῦ ποιητῆ, ποὺ εἶναι βέβαια ἡ «φιλολογικὴ» κοινὴ τῆς ἐποχῆς του μὲ πολλὰς ὅμως παραχωρήσεις στὸ ζωντανὸ γλωσσικὸ ἴδιωμα τῆς Κωνσταντινούπολης τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Γιὰ τὸ δημῶδη χαρακτῆρα ὀρισμένων φαινομένων συνηγορεῖ ἢ παράλληλη παρουσία τους σὲ ἄλλα λαϊκὰ κείμενα, ὅπως εἶναι οἱ χρονογραφίες καὶ οἱ μὴ φιλολογικοὶ πάπυροι. Ἐτσι ἀποδεικνύεται ὁ Ρωμανὸς πολὺτιμη πηγὴ γιὰ νὰ γνωρίσῃ κανεὶς τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τὸν ΣΤ' αἰῶνα. Ἐντελῶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ σημιτικὲς ἀποκλίσεις στὸν τονισμό καὶ στὴ χρῆση τῶν ἐγκλιτικῶν καὶ τῆς συναλοιφῆς¹. Οἱ ἐκδότες σ' ἓνα παράρτημα (σ. 511-38) δίνουν τὰ μετρικὰ σχήματα τῶν κοντακίων τοῦ Ρωμανοῦ καὶ τοὺς κανόνες τους παραθέτοντας ἓναν ἀρκετὰ μεγάλου ἀριθμοῦ λέξεων ποὺ παρουσιάζουν μετακίνησιν τοῦ τόνου, λ.χ. ἀγκάλων (u-u)

1. Βλ. παρακάτω σ. 155 κέ.

4.ε.3, 33.ις.2², 43.η.5, *δυνάστων* (υ-υ) 28.η.2², *θαλάσσω* (υ-υ) 40.ιγ.6², *στρατιώτων* (υυ-υ) 58.ις.3², *ταξιάρχων* (υυ-υ) 50.θ.3 κτλ. Είμαι προβληματικό πάντως ἂν πρέπη ὅλοι οἱ τύποι αὐτοὶ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τὸ βυζαντινὸ τονισμό — ἢ τάσεις τοῦ βυζαντινοῦ τονισμοῦ ποὺ ἐγκαταλείφθηκαν ἀργότερα — τοῦ ΣΤ' αἰώνα καὶ δὲν πρόκειται, τουλάχιστο σ' ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ περιπτώσεων, γιὰ καθαρὰ τονικὸ βιασμὸ γιὰ λόγους μετρικούς. Τέτοιοι βιασμοὶ δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ἄγνωστοι τόσο στὴ βυζαντινὴ ὅσο καὶ στὴ νεοελληνικὴ δημοτικὴ ποίηση. Σ' ἓνα ἄλλο κείμενο λ.χ., στὸ «Βίο 'Αλεξάνδρου»¹, ποὺ χρονολογεῖται μέσα στὴν περίοδο 1200-1350 καὶ ἀποτελεῖ λόγια ἔμμετρη διασκευὴ τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη σὲ δεκαπεντασύλλαβο στίχο, ἀπαντοῦν οἱ τύποι: *πλοῶν* 1206, *τείχων* 2215, 2226, ἐπίσης *'Ερόθραν* (θάλασσαν) 5585, *Μακέδονας* 6018 κτλ. Πβλ. ἐπίσης *σκλάβα τῶν Ἀρβανίτων* σ' ἓνα δημοτικὸ τραγούδι τοῦ ΙΘ' αἰώνα². Ὑπάρχουν φυσικὰ στὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ἄλλοι τύποι, ποὺ ἢ προαναγγέλλουν ἓνα νεώτερο τονικὸ τύπο, λ.χ. *ἐκκλησιᾶς* (υυυ-) 54.κβ.6¹, *καρδιᾶς* (υυ-) 9.ιζ.7³, *κοιλιᾶς* (υυ-) 41.ιδ.5¹ κτλ., ὅπου τὸ κατέβασμα τοῦ τόνου στὴ λήγουσα δὲ συνοδεύεται ἀκόμη ἀπὸ τὴ συνίζηση, ἢ εἶναι καθαρὰ νεοελληνικοί, λ.χ. *ἀναμάορητου* (υυ-υυ) 27.ις.7², *ἰδρωτας* (-υυ) 57.ιη.7³, *Σάββατου* (-υυ) 51.κγ.6² κτλ. Πάντως εἴτε δεχτοῦμε ὅτι οἱ τονικὲς παρεκκλίσεις ἀντιπροσωπεύουν πάντα νεωτερικούς τύπους, εἴτε ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀποτελοῦν καθαρὰ τονικὸ βιασμὸ γιὰ λόγους μετρικούς, ἀρκετὰ χωρὶα τοῦ Ρωμανοῦ ποὺ χαλαίνου μετρικὰ ἀποκαθίστανται μὲ μιὰ μετακίνηση τοῦ τόνου. Ὁ στίχος λ.χ.

καὶ πάντας ἀπολέσας, ἐκ πάντων ἐρημωθήσει 26.η.6

παρουσιάζεται ἄμετρος (υ-υυυ-υ υυ-ύυυ-υ). Ὁ Τρυπάνης προτείνει νὰ διορθωθῇ τὸ δεῦτερο ἡμιστίχιο σὲ ἐκ παντός, ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι τὸ κείμενο ἀπαιτεῖ πληθυντικὸ. Πιθανῶς λοιπὸν νὰ πρέπη γιὰ ν' ἀποκαταστήσουμε τὸ χωρίο νὰ δεχτοῦμε ἓναν τύπο *παντῶν*. Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ πληθύνουν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, πβλ.

1. Ἐκδ. W. Wagner, *Trois poèmes grecs du moyen âge* (Βερολίνο 1881), σ. 56-241. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ποιήματος βλ. H. Christensen, *Die Vorlagen des byzantinischen Alexandergedichtes*. Sitzungsberichte der philos. - philol. und der histor. Klasse der k. Bayer. Akad. der Wiss. zu München (1897) 33 κέ., F. Pfister, *Alexander der Grosse in byz. Literatur und in neugr. Volksbüchern*. Probleme der neugr. Literatur, τόμος III (Βερολίνο 1960), σ. 127. Γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ ποιήματος βλ. H. Christensen, *Die Sprache des byz. Alexandergedichtes*, *Byz. Zeil.* 7 (1898) 366 κέ.

2. Βλ. Κ. Ρωμαίου, *Κοντὰ στὶς Ρίζες* (Ἄθῆνα 1959), σ. 147. στ. 8.

40.ιδ.2¹, 47.κβ.8¹ κτλ. Πβλ. επίσης τὸν τύπο *ἀπάσων* (υ-υ) ποὺ χρησιμοποιοεῖ ὁ Ρωμανὸς σὲ ἄλλη περίστασι

*ἀπάσων μείζων ἀρετῶν τὴν ἐλεημοσύνην ὁ πάντων
κριτῆς κρίνας...* 47.ε.1

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ὁ στίχος
καὶ ἀρνεῖται τὴν ἀμείνην, ὃ ἐστὶ ῥίζα γλυκεῖα 9.ιγ.3

Οἱ ἐκδότες σημειώνουν στὸ ὑπόμνημα: *ἀμείνην non intellegitur*. Εἶναι ὅμως πιθανὸ πίσω ἀπὸ τὴν ἀκατανόητη αὐτὴ γραφὴ τοῦ Πατριτικοῦ κώδικα νὰ κρύβεται λέξι ἑβραϊκῆ, ποὺ ὁ ἀντιγραφέας τοῦ Ρ ἢ ἄλλοι ἀντιγραφεῖς πρὶν ἀπ' αὐτὸν μὴ καταλαβαίνοντάς τὴν παρέφθειραν. Τὴν παρουσία ἑβραϊκῆς λέξεως ὑποπτεύεται κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐπεξήγησι ποὺ συνοδεύει τὸ *ἀμείνην, ὃ ἐστὶ ῥίζα γλυκεῖα*. Συχνὰ ὁ Ρωμανὸς ἐπεξηγεῖ τὶς ἑβραϊκὰς λέξεις, ἀκόμη καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀνήκουν στὴ γλώσσα τῆς ἐκκλησίας καὶ μὲ τὶς ὁποῖες ὁ σύγχρονός του ἀκροατῆς ἢ ἀναγνώστης ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἐξοικειωμένος, λ.χ.

*Ἐσαννά' κραζόντων, ὃ ἐστὶ σῶσον δὴ, ἔν τοῖς
ὑψίστοις'* 16.η.5

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὴν ἔκδοσι Maas - Trypanis εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ λαμπρὴ καὶ ὑπεύθυνη κριτικὴ ἐργασία, ποὺ πολὺ θὰ βοηθήσῃ τὴν ἔρευνα νὰ προωθήσῃ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ Βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ποίησι προβλήματα.

Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ

Romanos le Mélode, Hymnes. Introduction, texte critique, traduction et notes par José Grosdidier de Matons, τόμος I, Παρίσι 1964 (Sources Chretiennes, ἀρ. 98).

Εἶναι ἰδιαίτερα εὐχάριστο ὅτι τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ρωμανοῦ ἔχει καταστῆ τὰ τελευταῖα χρόνια ἐπίκεντρο τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος σὲ πολλὰς χώρες. Μετὰ τὴν ἐλληνικὴ ἔκδοσι τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη (1952 κέ.) καὶ τὴν ἀγγλικὴ τῶν Ρ. Maas - C. A. Trypanis (1963), τοὺς φθινοπωρινούς μῆνες τοῦ 1964 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι ὁ πρῶτος τόμος μιᾶς νέας ἔκδοσης τοῦ Ρωμανοῦ ἀπὸ τὸν José Grosdidier de Matons. Στὸν τόμο αὐτὸν περιλαμβάνονται ἑννέα κοντάκια, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἀντίστοιχα ἐπεισόδια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης: Στὸν Ἄδὰμ καὶ τὴν Εὐά (D'Adam et Ève: τὸ κοντάκιο στὸν κώδικα εἶναι ἄτιτλο καὶ συνοδεύεται μονάχα ἀπὸ τὴ σημείωσι: τῆ δ' τῆς β'

ἐβδομάδος τῶν νηστειῶν, κοντάκιον κατασκευτικὸν φέρον ἀκροστιχίδα κτλ.: ὁ Maas καὶ ὁ Τρυπάνης τὸ κατατάσσουν στὰ κοντάκια ποικίλου θέματος καὶ τὸ ἐπιγράφουν «On fasting», βλ. σ. 438), τὸν Νῶε, τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, τὸν Ἰσαάκ καὶ τὸν Ἰακώβ, τὸν Ἰωσήφ (2 ὕμνοι), τὸν Προφήτη Ἡλία καὶ τοὺς Τρεῖς Παῖδες (Ἀνανία, Ἀζαρία καὶ Μισαήλ). Ὡς ἐπίμετρο ἐκδίδεται ἓνα ἀκόμη κοντάκιο ποῦ ἀναφέρεται στὴ μετάνοια τῆς Νινευί (Sur la penitence de Ninive· κι' αὐτὸ τὸ κοντάκιο στὸν κώδικα εἶναι ἄτιτλο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ σημείωση: τῆ δ' τῆς δ' ἐβδομάδος τῶν νηστειῶν, κοντάκιον κατασκευτικόν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς κτλ.: ὁ Maas καὶ ὁ Τρυπάνης τὸ κατατάσσουν ἐπίσης στὰ κοντάκια ποικίλου θέματος καὶ τὸ ἐπιγράφουν «On repentance», βλ. σ. 447).

Στὴν Εἰσαγωγή (σ. 13-60) γίνεται λόγος ἐντελῶς σύντομα γιὰ τὸ Ρωμανὸ καὶ τὸ κοντάκιο καὶ ἀναλυτικότερα γιὰ τὸν τρόπο ποῦ σχηματίστηκαν τὰ κοντακάκια καὶ γιὰ τὸ κείμενο τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ. Περιγράφονται ἐπίσης καὶ ἀξιολογοῦνται οἱ διάφοροι κώδικες, κρίνονται οἱ μέχρι σήμερα ἐκδόσεις τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ἀναπτύσσονται οἱ ἀρχές στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ νέα αὐτὴ κριτικὴ ἐκδοτικὴ ἐργασία. Ἀσφαλῶς εἶναι στὸ ἐνεργητικὸ τῆς παρισινῆς ἐκδοσης ἡ γαλλικὴ μετάφραση ποῦ συνοδεύει τὸ ἐλληνικὸ κείμενο καὶ ὁ σύντομος κατατοπιστικὸς πρόλογος μὲ τὰ σχόλια στὸ κάθε κοντάκιο. Τὸ κείμενο τοῦ Ρωμανοῦ εἶναι σαφές καὶ ὑπεύθυνο. Παρουσιάζει ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ κείμενο στὴν ἐκδοση Maas - Trypanis μόνον ὅπου οἱ κώδικες εἶναι πολλοὶ καὶ γίνεται διαφορετικὴ ἐκτίμηση τῶν γραφῶν, ὅπως λ.χ. στὸ VIII κοντάκιο, ὅπου ὁ de Matons στηρίζεται κυρίως στὶς γραφές τῶν κωδίκων CV κι' ἀποφεύγει συστηματικὰ τὶς γραφές τῶν PQ, ἀκόμη κι' ὅταν εἶναι καλύτερες, γιὰ τὴ γνώμη του (il) «ne signifie pas qu'ils offrent toujours la garantie d'un meilleur texte» (σ. 29)¹. Σχετικὰ μὲ τὰ μέτρα τοῦ Ρωμανοῦ ὁ ἐκδότης σημειώνει ὅτι στὴ διάταξί τῶν κώλων ἀκολουθεῖ τὸν Maas. Αὐτὸ ὅμως ἐπαληθεύεται μόνον στοὺς ὕμνους II-V καὶ VII, ὅπου παρατηροῦνται μόνον μικροδιαφορές στὶς μικρές παύσεις (sense pause). Στὸς ὑπόλοιπους ὕμνους ἡ διάταξη παρου-

1. Βλ. ἐπίσης ὅσα σημειώνει ὁ de Matons γιὰ τὰ κριτήριά του στὴν ἐκτίμηση τῶν διαφόρων γραφῶν τῶν κωδίκων: «S'il nous est arrivé quelquefois de préférer une leçon non métrique — quitte à la corriger — à des variantes qui l'étaient, c'est que nous avons cru voir dans ces variantes, non pas le texte primitif, mais des essais de correction» (σ. 50). Ἀντίθετα μὲ τὴ μέθοδο de Matons οἱ Maas - Trypanis, ποῦ διαπιστώνουν ὅτι ἔχομε μπροστὰ μας μιὰ «contaminated transmission», ρίχνουν τὸ βᾶρος στὶς γραφές ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν κωδίκων (σ. xxviii).

σιάζει σημαντική ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ μετρικὰ σχήματα τοῦ Maas. Ἐκεῖ πού ὁ de Matons καινοτομεῖ εἶναι ὁ χωρισμὸς τῶν κώλων σὲ πόδες. «Ces pieds toniques ont pour seule valeur d'indiquer dans quelles limites un accent peut voyager lorsqu'il ne se trouve pas à sa place normale» (σ. 18). Ἄλλὰ ὁ χωρισμὸς αὐτὸς καὶ ἀναγκαῖος δὲν εἶναι καὶ δημιουργεῖ συχνὰ σύγχυση, γιατί δὲν καταλαβαίνει κανεὶς πάντα, βλέποντας τὸ σημάδι τῆς τονισμένης συλλαβῆς (-), ἂν πρόκειται γιὰ βασικὸ τόνο ἢ γιὰ τονικὴ παραλλαγή τοῦ στίχου. Ἡ μέθοδος Maas γιὰ τὴ διάκριση τῶν παραλλαγῶν στὶς τονισμένες καὶ ἄτονες συλλαβές — πού ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο ἀκολουθεῖ καὶ ὁ νέος ἐκδότης — ἀποδεικνύεται πιὸ σαφὴς καὶ πιὸ πρακτικὴ. Σχετικὰ ὅμως μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὰ μέτρα τοῦ Ρωμανοῦ θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω τὰ ἀκόλουθα.

I. ΤΟΝΙΣΜΟΣ

Στὸν Ρωμανὸ παρατηροῦνται ὀρισμένες τονικὲς ἰδιορρυθμίες¹. Ἐναν μικρὸ ἀριθμὸ ἀπὸ τίς ἰδιορρυθμίες αὐτὲς παραδέχεται ἤδη ὁ ἐκδότης, πβλ. ἀγκάλων (υ-υ) V.η.2², οἰκιάν (υυ-) I.δ.4³ ὅμως οἱ περιπτώσεις πού παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον εἶναι πιλὺ περισσότερες:

A' Οὐσιαστικὰ

1. I.κγ.6² τὸ τοῦ σαββάτου (ύυ-υυ), γρ. *σάββατον* πβλ. 51.κγ.6².
2. II.ιγ.6² ἐν καρδίαις θαλασσῶν (ύύ-ύυ-υ). Ὁ Maas ἔχει διορθώσει τὸ ἄμετρο χωρίο ὡς ἐξῆς: ἐν <ταῖς> καρδίαις θαλάσσεων 40.ιγ.6². Ἀπὸ τὴ διόρθωση αὐτὴ προκύπτει ὁ τύπος θαλάσσαν, πού ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία ἄλλων παροξύτωνων γεν. πλ. πρωτόκλιτων οὐσιαστικῶν στὸν Ρωμανό, πβλ. θηλείων 18.ιζ.5², θυσίων 57.θ.3², ἰκεσίων 71.κγ.5², καρδίον 48.ιδ.5 κτλ.
3. II.ιε.10² καὶ ἐπαύθη ὁ κλύδων (ύύ-ύύ-ύ): τὸ μέτρο μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε ἓναν ὀξύτονο τύπο κλυδών, πράγμα πού φαίνεται νὰ τὸ ἀναγνωρίζη καὶ ὁ ἐκδότης ὅταν σημειώνη πὼς *tonus corrigendus*: πβλ. 40.ιε.11².
4. II.κ.9¹ καὶ ἀκάνθας ἐβλάστησε (ύ-ύύ-υυ). Κατὰ τὸ μετρικὸ σχῆμα τοῦ ἐκδότη (σ. 101) πρέπει κανεὶς νὰ τονίση ἄκανθας, πβλ. ἐπίσης 40.κ.10¹. Τὸ μέτρο ὡστόσο στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπιτρέπει καὶ τοὺς δύο τύπους. Ὅτι ὁ Ρωμανὸς μεταχειρίζεται καὶ τὴν προπαροξύτονη αἰτιατικὴ

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 151 κέ.

βεβαιώνεται από τὸ παρακάτω χωρίο: ὡσπερ ῥόδα μι
ἔχουσα ἄκανθας (υ-’υ-υ-υ(-)) 59.δ.2².

5. V.μ.8¹ ἡ δὲ πρὸς τὴν γέενναν (υ-’υ-υ), γρ. γέενναν· πβλ.
43.μ.8¹.

Β’ Ἐπίθετα

6. IV.ζ.10² <ὁ> Ἡσαῦ ὁ πρῶτος (υ-’υ-υ). Τὸ χφ. παρέχει Ἡσαῦ ὁ
πρωτότοκος, ἀλλὰ ὁ στίχος εἶναι ὑπέρμετρος. Ὁ ἐκδότης
γὰρ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενο προσθέτει στὴν ἀρχὴ
τοῦ κώλου τὸ ἄρθρο καὶ διορθώνει τὸ πρωτότοκος σὲ
πρῶτος, ὁ στίχος ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἄμετρος.
Πολὺ πιὸ πιθανὴ φαίνεται ἡ διόρθωσις τοῦ Τρυπάνη
Ἡσαῦ πρωτοτόκος 42.ζ.9², γιατί ὁ Ρωμανὸς συχνὰ το-
νίζει τὰ σύνθετα ἐπίθετα στὴ συλλαβὴ ποὺ τονίζεται ὡς
ἀπλὸ τὸ δεῦτερο συνθετικόν, λ.χ. τρανολάλος 33.ιδ.7²,
πολυποικίλα 66.β.3¹ κτλ.

Γ’ Ἀνωυμίαις

Ὁ Maas σημειώνει ὅτι «unbetontes ἡμῶν, -ῖν, -ᾶς ist oft paro-
xytonisch», βλ. Das Weihnachtslied des Romanos, Byz. Zeit. 24
(1921) 11. Ὁ de Matons ἐκδίδει πάντοτε ἡμῶν, -ῖν, -ᾶς, ἀλλὰ τὸ μέ-
τρο σὲ πολλὰ σημεῖα ἐπιβάλλει οἱ τύποι αὐτοὶ τῆς προσωπικῆς ἀνω-
υμίας νὰ θεωρηθοῦν ὡς παροξύτονοι.

7. VIII.P.I.7¹ καὶ II.6¹

Τάχυνον ὁ οἰκτιόμεον καὶ σπεῦσον ὡς ἐλείμων
εἰς τὴν βοήθειαν ἡμῶν ὅτι δύνασαι βουλόμενος...

Οἱ στίχοι ἀνήκουν στὸ ἐφύμνιο τῶν προσομιῶν, ποὺ εἶναι
ιδιόμελα, ἀλλὰ τὸ ἐφύμνιο ἐπαναλαμβάνεται κατόπιν
στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου οἴκου καὶ τὸ μετρικὸ σχῆμα τῶν
οἴκων ἐπιτρέπει νὰ τονίσουμε σωστά: εἰς τὴν βοήθειαν
ἡμῶν (υ’υ-’υ-’υ), πβλ. 46.P.I.7² καὶ II.6¹, α.2¹ κτλ.

8. VIII.ιδ.7¹ ἐνόπιον ἡμῶν (υ-’υ-υ), γρ. ἡμῶν· πβλ. 46.ιδ.7¹.
9. VIII.ιη.4¹ τοῦ ἔθνους ἡμῶν καὶ γένους (υ-υ’υ-υ), γρ. ἡμῶν· πβλ.
46.ιη.4¹.
10. III.κδ.4¹ ταύτην ἡμῖν (υ’υ-υ), γρ. ἡμῖν· πβλ. 41.κδ.4¹.
11. VIII.α.7¹ ἀλλ’ ἔγγισον ἡμῖν (υ-’υ-υ), γρ. ἡμῖν· πβλ. 46.α.7¹.
12. VIII.ιγ.2¹ σκοπὸς γὰρ ἡμῖν ἐν τούτῳ (υ’υ-’υ-’υ), γρ. ἡμῖν· πβλ.
46.ιγ.2¹.

13. V.λα.9¹ Ἰακώβ, κλαῦσον ἡμᾶς ἅπαντας καὶ κραύγασον (υυ'-
-ύυ-υυ υ-υυ), γρ. ἤμας· πβλ. 43.λα.9.
14. VIII.α.5¹⁻² μὴ καταλίτης ἡμᾶς καὶ καταλίη ἡμᾶς (ύυυ-ύ-υ υύυ-
υ-υ), γρ. ἤμας· πβλ. 46.α.5¹⁻².
15. VIII.κζ.2¹ ὅτι ἤξίωσεν ἡμᾶς (υύυ-ύυ-ύ), γρ. ἤμας· πβλ. 46.κζ.2¹.

Δ' Σ ύ ν δ ε σ μ ο ι

Ἔτσι τὸ ὀξύτονο ἰνὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν μεταβατικὸ τύπο ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἰνα στὸ νεοελληνικὸ νὰ τὸ ἀπέδειξε πειστικὰ ὁ Τρουπάνης, βλ. Early Medieval Greek ἰνά, Glotta 38 (1960) 312-3. Ὁ ἐκδότης καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀκολουθεῖ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ τονισμό, σὲ πολλὰ ὅμως σημεῖα τὸ μέτρο φανερώσει μιὰ μετακίνηση τοῦ τόνου ἀπὸ τὴν παραλήγουσα στὴ λήγουσα.

16. VI.α.5¹ ἰνα καὶ πολεμήσωμεν (υ-ύυυ-υυ), γρ. ἰνά· πβλ. 44.α.4¹.
17. VI.ς.2¹ ἰνα τῇ Αἰγυπτία συμπράξῃ (υ-ύυυ-υυ-υ), γρ. ἰνά· πβλ. 44.ς.2.
18. VII.ιγ.6¹ ἰνα κἂν τὰ δάκρυα (υ-ύυ-υυ), γρ. ἰνά· πβλ. 45.ιγ.5³.

Ε' Ρ ή μ α τ α

Τὸ ρῆμα «εἶμι» στὸν Ρωμανὸ παρουσιάζει γενικὰ τὴν τάση νὰ ἀποκρυσταλλώσῃ ἕναν παροξύτονο τύπο γιὰ τὸ τρίτο ἐνικὸ πρόσωπο: ἔστι(ν). Ὡστόσο παρατηρεῖται ἀκόμη μιὰ ἀβεβαιότητα ἀνάμεσα στοὺς δύο τύπους ἔστι(ν) - ἔστι(ν), ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ μέτρο. Ὁ de Matons συχνὰ ἐπιτείνει τὴν ἀβεβαιότητα αὐτὴ ἐκδίδοντας ἔστιν, ὅπου τὸ μέτρο ἀπαιτεῖ ρυθμὸ τροχαϊκὸ (-υ), καὶ ἔστιν στὴ θέση ἐνὸς ἰαμβικοῦ ρυθμοῦ (υ-).

19. I.ιβ.8² ἔστιν ὅτι στέργει με (υ-ύυ-υυ), γρ. ἔστιν· πβλ. 51.ιβ.8².
20. VI.γ.10² οὐκ ἔστι διαφορά (υυ-ύυυ-), γρ. ἔστί· πβλ. 44.η.9². Στὸν Ρωμανὸ τὸ ἔστι(ν) μπορεῖ νὰ τονίζεται στὴ λήγουσα ἀκόμη κι' ὅταν βρίσκεται ἐντελῶς στὴν ἀρχὴ τῆς πρότασης, λ.χ. ἔστί γὰρ σταυρός (υ-ύυ-) 22.β.7¹. ἐπίσης ὅταν ἔχη τὴ σημασία τοῦ «ὑπάρχει» ἢ ἀκολουθῇ ὕστερα ἀπὸ οὐκ, καί, κτλ., λ.χ. λέγων οὐκ ἔστι θεός (ύύ-ύ-υυ) 50.ς.9¹.
21. VI.θ.16¹ οὐ γὰρ ἔστιν (ύυυ-), γρ. ἔστιν· πβλ. 44.θ.15¹.
22. App.δ.1 αὐτῶν γὰρ καὶ ἔστιν ἢ ὑπόθεσις (υ-ύυυ-υυ-υυ), γρ. ἔστιν· πβλ. 52.δ.1³.
23. V.ιθ.7² πάντων ἔστι Βενιαμίν (ύυ-υ-ύυ-), γρ. ἔστι· πβλ. 43.ιθ.7².

Π. ΕΓΚΛΙΣΗ

Σημαντικές αποκλίσεις σημειώνονται και σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἔγκλιση τοῦ τόνου. Οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν συνοψίζουν τοὺς κανόνες πού διέπουν τὴν ἔγκλιση τοῦ τόνου στὴ γλώσσα τοῦ Ρωμανοῦ.

1. Ἐγκλιτικὲς θεωροῦνται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ οἱ παρακάτω λέξεις: *ἄν, γάρ, εἰ* καὶ *ἦ* (τοῦ *εἰμί*), *μέν, δέ, νῦν, οὖν* κτλ., βλ. Maas, Das Weihnachtsslied des Romanos, ὁ.π., σ. 10.

2. Ὁ τόνος τῶν ἐγκλιτικῶν λέξεων α) δὲ μεταβιβάζεται, ἀλλὰ διατηρεῖται ἢ χάνεται, ἀκόμη κι' ἂν ἡ λέξη πού προηγεῖται εἶναι προπαροξύτονη ἢ προπερισπώμενη, λ.χ. *λίττομαι σοῦ* 12.α.3², *κτῆμα ἔστι* 28.κζ.6¹, καὶ *παροξύνουσι με* 25.δ.4², *καλοῦσι με* 25.δ.3². β) δὲ μεταβιβάζεται, ἀλλὰ διατηρεῖται ἢ χάνεται, ὅταν ἡ λέξη πού προηγεῖται εἶναι κι' αὐτὴ ἐγκλιτικὴ, λ.χ. *μεῖζον μου ἔστι* 5.ζ.8¹ καὶ *ὀργίζεται δε που* 54.β.6¹. γ) δὲ χάνεται ἀκόμη κι' ὅταν ἡ λέξη πού προηγεῖται τονίζεται στὴ λήγουσα, λ.χ. *ἐμός ἔστιν* 29.θ.11². δ) δὲ χάνεται κι' ὅταν οἱ ἐγκλιτικὲς λέξεις εἶναι μονοσύλλαβες καὶ ἡ λέξη πού προηγεῖται παροξύτονη, λ.χ. *θέλων σέ* 41.κ.4¹. ε) τέλος διατηρεῖται τὴν περίπτωσιν πού ἡ ἐγκλιτικὴ λέξη εἶναι δισύλλαβη καὶ ἡ λέξη πού προηγεῖται παροξύτονη, παρατηρεῖται ὁμως ἡ τάση ὁ τόνος τῆς ἐγκλιτικῆς λέξης νὰ ἀνεβαίνει ἀπὸ τὴ λήγουσα στὴν παραλήγουσα, λ.χ. *φύλαξ ἔστι* 23.κγ.3. Τὰ χωρία πού ἀκολουθοῦν εἶναι ἀνάγκη νὰ διορθωθοῦν λοιπὸν ἀνάλογα:

24. Π.γ.7³ *πεντήκοντα* δὲ (ύ-ύ-υ), γρ. *πεντήκοντά* δε· πβλ. 40.γ.8¹.
 25. V.ζ.3¹ *Φησι γάρ· Ἰούδας* (υ'-ύ-υ), γρ. *Φησί γαρ·* πβλ. 43.ζ.3¹.
 26. VI.ε.3² *ὑπεδέχετο μὲν* (υ-υ-ύ), γρ. *ὑπεδέχετό μιν* πβλ. 44.ε.3².
 27. VII.κε.1¹ *Ἄκουε οὖν, προφήτα, παρησία* (ύ-ύ-ύ-ύ-υ), γρ. *ἄκουέ οὖν* πβλ. 45.κε.1¹.
 28. Π.α.2¹ *ἦν ὑπέμεινάν ποτε* (ύ-ύ-ύ-ύ-'), γρ. *ποτέ* πβλ. 40.α.2¹.
 29. Π.γ.5² *ὡς ἐντέλλομαί σοι* (υ-ύ-ύ-), γρ. *σοί*· πβλ. 40.γ.5².
 30. Π.ιη.11² *ὅπως κράξωσί μοι* (ύ-ύ-ύ-), γρ. *μοί*· πβλ. 40.ιη.12².
 31. VI.η.6² *πέπρασαί μοι, ἵνα μοι δουλεύῃς* (ύ-ύ-ύ-ύ-), γρ. *μοί*· πβλ. 44.η.5².
 32. VI.ιβ.5² *ἐλεύθερός εἰμι τῇ γνώμῃ* (υ-υ-υ-ύ-), γρ. *εἰμί*· πβλ. 44.ιβ.4².
 33. VI.ις.3¹ *μὴ συμβούλευέ μοι πονηρά* (υ-υ-ύ-ύ-), γρ. *μοί*· πβλ. 44.ις.3¹.
 34. VIII.η.8² *καὶ τὰ δόγματά σου* (υ-ύ-ύ-), γρ. *σοῦ*· πβλ. 46.ιη.8².
 35. VIII.ιθ.8² *ἡ κάμινός ἔστιν* (υ-ύ-ύ-), γρ. *ἐστίν*· πβλ. 46.ιθ.8².
 36. V.η.8¹ *ὁ χιτῶν σῶός ἔστι* (ύ-ύ-ύ-), γρ. *σῶος ἔστι* πβλ. 43.η.8¹.

37. VI.ιβ.3¹ Σὸς μὲν δοῦλός εἰμι ὠνητός (υυ-υυ-’υυ-), γρ. εἰμί· πβλ. 44.ιβ.3¹.
38. VI.κ.9¹ τοῦτό ἐστι τὸ παγκράτιον (υυ-’υυυ-υυ), γρ. ἔστι· πβλ. 44.κ.8¹. Ἐπίσης VI.κ.10¹.
39. V.ιβ.9 εἰς Θεόν ἔχε τὸν χιτῶνά μου (-υυ’ -υύυυ-υυ), γρ. χιτῶνα μου πβλ. 43.ιβ.9.
40. V.λγ.2¹ κυματοῦνταιί μου τὰ σπλάγγνα (υυ-υυυ-υ), γρ. κυματοῦνταιί μου· πβλ. 43.λγ.2¹.
41. VI.η.16² τοῖς λαλοῦσί σοι ταῦτα (υυ-’υυ-υ), γρ. λαλοῦσι σοι· πβλ. 44.η.15₂.
42. VI.ιε.5¹ καὶ δύναμαι κακῶσαί σε (υ-’υυυ-υυ), γρ. κακῶσαι σε· πβλ. 44.ιε.4¹.
43. VIII.ς.6² τρεῖς γελῶσί σε μείρακες (υυ-υυ-υυ), γρ. γελῶσι σε· πβλ. 46.ς.6².
44. VI.ις.5² τοῦ θανάτόν μοι προξενούντος (υ-υυυύυ-υ), γρ. θάνατον μοι· πβλ. 44.ις.4².
45. VI.α.7² τέχνη γάρ ἐστι τῶν τεχνῶν ὡς ἀκούομεν (-υυυ-’υυ-υυ-υυ), γρ. γὰρ ἐστί· πβλ. 44.α.6².
46. VI.ιβ.15¹ τοῦτο γάρ μοι (-’υυ-), γρ. γὰρ μοί· πβλ. 44.ιβ.14¹.
47. VI.ιδ.6¹ ὅταν γάρ τις λογισμὸν οὐκ ἔχη (ύυυ-’υυύυ-υ), γρ. γὰρ τίς· πβλ. 44.ιδ.5¹.
48. App.ιδ.2² καλὸν γάρ ἐστι (υ-’υ-υ), γρ. γὰρ ἔστι· πβλ. 52.ιδ.2².
49. VII.ιζ.1² Δράξ μὲν ἐστὶν ἀλεύρου σοι, ὡς ἔφης (υυ-υυ-υύυ-υ), γρ. μὲν ἔστιν· πβλ. 45.ιζ.1².
50. VI.ιδ.15¹ μεῖζον δέ μοι (-’υυ-), γρ. δέ μοί· πβλ. 44.ιδ.14¹.
51. IV.θ.1¹ νῦν ἔγγισόν μοι, τέκνον μου (ύύυ-’υύυ-’), γρ. μοι· πβλ. 42.θ.1¹.
52. VII.ιθ.5¹ οὐχ οὔτοι εἰσιν οἱ μισθοί (ύύυ-’υυυ-), γρ. οὔτοι εἴσιν· πβλ. 45.ιθ.5¹. Βλ. ἐπίσης παρατηρήσεις 36-8.

III. ΣΥΝΑΛΟΙΦΗ

Ἐχει ἤδη σημειωθῆ ὅτι πολὺ ἔνωρίς, ἀπὸ τοῦς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, ἡ κράση ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴν ἐκθλιψή, βλ. St. Kapsomenakis, Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit (Μόναχο 1938), σ. 100-1, 125. Καὶ στὸν Ρωμανό, πού ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ χασμωδία καὶ μεταχειρίζεται τὴ συναλοιφή ἀνάλογα μὲ τίς ἀπαιτήσεις τῶν μετρικῶν του σχημάτων, ἐνῶ ἡ ἐκθλιψή χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα, ἡ κράση εἶναι πολὺ περιορισμένη καὶ παρατηρεῖται σὲ μερικοὺς τύπους πού ἐπα-

νέρχονται συχνά· στο οὐδέτερο ὀριστικό ἄρθρο («τὸ» καὶ «τὰ») μὲ κά-
ποιο οὐσιαστικό ἢ ἀντωνυμία, λ.χ. *τοῦνομα* II.κα.8, *τοῦμόν* 26.ια.7²
κτλ., ἢ στο συνδετικό («καὶ») μὲ κάποια ἀντωνυμία ἢ ἐπίρρημα, λ.χ.
κάμοι 10.ιη.5², *κάκεισε* 24.ιζ.6 κτλ. Ἀπὸ τὶς δεκατρεῖς περιπτώσεις
κράσης πού σημειώνει ὁ de Matons μόνο ἢ μία εἶναι ἀναμφισβήτητη
(VIII.ι.8² *καταλῦσαι τὰ ἐμά*, υ-’ύυυ-· πβλ. ἐπίσης 46.ι.8²) καὶ μιὰ
ἄλλη μόνο δυνατή (VIII.κδ.4¹ *καὶ πάντα τὰ ἔργα Κυρίου*, υ-ύύυ-υ·
πβλ. ἐπίσης 64.κδ.4¹. Πιὸ πιθανὸς ὡστόσο φαίνεται ὁ ἐξοβελισμὸς τοῦ
ἄρθρου, ὅπως εἶχε ἤδη διορθώσει ὁ Pitra ἀκολουθώντας τοὺς κώδ. CV).
Ἄλλες τέσσερις περιπτώσεις θεραπεύονται μὲ τὴν ἐκθλιψή :

53. II.γ.14¹ *καὶ ἐν αὐτῇ φυλάξω σε* (ύυ-’ύύυ-)· πβλ. 40.γ.10¹.
54. VIII.ιζ.5² *καλοί, λαμπροί, καὶ ὠραῖοι* (ύύυ-’ύ-υ)· πβλ. 46.ιζ.5².
55. VIII.κη.10³ *καὶ σκιριτῶντας καὶ ἐπάδοντας* (υυ-υυ-υυ)· πβλ. 46.κη.10².
56. App.η.8² *καὶ ὠδυνήθην* (υυ-υ)· πβλ. 52.η.8².

Τὰ ὑπόλοιπα κῶλα εἶναι ἀσφαλῶς ἄμετρα, ἀλλὰ οὔτε ἡ ἐκθλιψή
οὔτε ἡ κράση παρέχουν τὴν θεραπεία τῆς ἀνωμαλίας:

57. I.δ.5¹ *ἦς ὁ Ἀδάμ ἀπωλίσθησεν* (υυ-’ύυ-υυ)· πιὸ πιθανὴ εἶναι
ἡ διόρθωση τοῦ Maas πού ἐξοβελίζει τὸ ἄρθρο, πβλ.
51.δ.5¹. Βλ. ἐπίσης παρατήρηση 64.
58. I.ιε.5² *ὁ ὄφις πρὸς τὸν πλάσαντα* (-’ύύυ-υυ)· πιὸ πιθανὴ ἐπίσης
φαίνεται ἡ διόρθωση τοῦ Τρυπάνη πού ἀθετεῖ τὸ ἄρ-
θρο, πβλ. 51.ιε.5². Βλ. ἐπίσης παρατήρηση 64.
59. VIII.δ.8² *ὁ ἐγείρας τὸ κακόν* (υ-’ύύυ-). Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς κώδ.
(DM) παραλείπουν τὸ ὁ, πού ὡστόσο εἶναι ἀπαραί-
τητο γιὰ τὴν ἀντιστοιχία ὁ στήσας - ὁ ἐγείρας. Πιὸ
πιθανὴ ἡ διόρθωση πού προτείνει ὁ Τρυπάνης ἐξοβελί-
ζοντας τὸ δεύτερο ἄρθρο τὸ 46.δ.8² ὑπόμν.
60. App.ιχ.9 *προσεδέξατο ὁ Θεός* (υυ-υυυ-). Ὁ Τρυπάνης ἀποκαθιστᾷ
τὸ χωρίο μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἄρθρου, πβλ. 52.ια.10¹.
Κανεὶς θὰ περίμενε ὁ ἐκδότης νὰ ἐπιζητήσῃ θεραπεία
τῆς ἀνωμαλίας μὲ τὴ συνίζηση, βλ. παρατηρήσεις 64, 66.
61. V.ιδ.4¹ *κριτῆς ἐγένου ἄφρων* (ύύύυ-υ)· πβλ. 43.ιδ.4¹. Ποτὲ στο
Ρωμανὸ δὲν ἐκθλιβεται τὸ τελικὸ φωνῆεν (ἢ δίφθογγο)
ἐνὸς ρήματος μπροστὰ στο ἀρχικὸ φωνῆεν (ἢ δίφθογγο)
τῆς λέξεως πού ἀκολουθεῖ. Οὔτε ἡ κράση εἶναι δυνατὴ
στὴν περίπτωσι αὐτῆ. Τὸ χωρίο νοσεῖ μετρικά, εἶναι
ὅμως προτιμότερο νὰ ἐπισημάνῃ κανεὶς τὴν ἀνωμαλία
χωρὶς νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ τὴ διορθώσῃ.

62. V.κε.7² *μη σέ κλαύσω ὡς τὸν Ἰωσήφ* (υ-υ-’υ-), γρ. *μη σέ κλαύσω ὡς τὸν Ἰωσήφ*· πβλ. 43.κε.7². Γιὰ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν τύπων Ἰωσήφ — *Ἰωσήφ* στὸν Ρωμανό βλ. P. Maas - C. A. Trypanis, *Sancti Romani Melodi Cantica* (Ὁξφόρδη 1963), σ. 516.
63. VII.κγ.3² *τῆς σοφίας σου, ἀναμάρτητε* (υ-υ-υ-υ). Ὁ Τρυπάνης προτείνει νὰ διορθώσουμε τὸ χωρίο μὲ τὴν ἀπάλειψη τοῦ σου, πβλ. 45.κγ.3². Ἴσως θὰ μπορούσαμε νὰ προχωρήσουμε λίγο περισσότερο καὶ νὰ γράψουμε *σῆς σοφίας*, γιὰτὶ ἐνῶ τὸ ἄρθρο πλεονάζει, ἡ κτητικὴ ἀντωνυμία εἶναι ἀπαράιτητη· πβλ. «C'est un artifice de ta sagesse, ὁ impeccable» (σ. 331¹²⁻³). Ἡ στίξις ἀποτελεῖ ἓνα πρόσθετο ἐμπόδιο γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ de Matons.

IV. ΣΥΝΙΖΗΣΗ

Πολὺ περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ συνίζηση στὸν Ρωμανό. Παρατηρεῖται συνήθως στὰ ἐβραϊκὰ κύρια ὀνόματα (ὅσα στὴν ἐλληνικὴ μεταγραφή τους ἀρχίζουσι ἀπὸ *i* ποὺ συνιζάνεται μὲ τὸ γειτονικὸ *a, e, o*, βλ. παρατήρηση 62) καὶ πολὺ σπάνια σὲ ῥήματα σύνθετα μὲ τὴν πρόθεση *δια-* (συνολικὰ τρεῖς φορὲς κι' αὐτὲς στὰ νόθα ἀγιογραφικὰ κοντάκια, *διασπασθῆναι* 66.ιδ.4², *διεσείσθη* 66.ιγ.5¹, *δηγήσασθαι* 81.ε.3³). Ἐντελῶς μοναδικὴ εἶναι ἡ περίπτωσις μὲ τὸ ῥῆμα *φιλιούμαι* (πβλ. *ἔως ἂν φιλιούῃς ἡμῖν*, υ-υ-υ-υ, 52.ζ.2³· πβλ. ἐπίσης App.ζ.2³), ὅπου σημειώνεται συνίζησις στὸ σύμπλεγμα *i+o* σὲ λέξι ἀπλή. Κατὰ τὸν de Matons ἔχομε συνίζησις καὶ στὰ ἀκόλουθα τέσσερα σημεία:

64. III.κγ.2² *ὁ ἐμὸς υἱὸς τὸν σταυρόν* (υ-υ-υ-). ἡ λέξις *υἱὸς* στὸν Ρωμανό ἄλλοτε θεωρεῖται δισύλλαβη (υ-) καὶ ἄλλοτε τρισύλλαβη (υυ-), καὶ σ' αὐτὸ φαίνεται νὰ συμφωνῇ καὶ ὁ de Matons, πβλ. IV.ς.10¹, IV.ζ.1². Ὁ Χατζηδάκις διδάσκει βέβαια πῶς «die Phonetik der griechischen Sprache im IV. und V. Jahrh. n. Chr. vom altgriechischen Zustande stark abgewichen war und einen Habitus angenommen hatte, der ... dem neugriechischen sehr ähnlich gewesen muss», βλ. Einleitung in die Neugriechische Grammatik (Λειψία 1892), σ. 304, καὶ δὲν ἀποκλείεται ὁ μονοσύλλαβος νεοελληνικὸς τύπος 'γιὸς' (=υἱὸς) νὰ σχηματίστηκε πολὺ

ένωρίς. "Όμως τὸ γεγονός ὅτι στὸν Ρωμανὸ δίπλα στὸν δισύλλαβο χρησιμοποιεῖται ἀκόμη ὁ παλιὸς τρισύλλαβος τύπος πιθανῶς νὰ μαρτυρῇ ὅτι ἡ λέξη βρῖσκεται πιὸ κοντὰ στὸ πρῶτο τῆς μεταβατικῆς στάδιο, γι' αὐτὸ καὶ φαίνεται πολὺ πιὸ πιθανὴ ἢ διόρθωση τοῦ Maas ποὺ ἀθετεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο τὸ πλεοναστικὸ ἄρθρο τόν, πβλ. 41.κγ.2². Ὁ Ρωμανὸς γενικὰ χρησιμοποιεῖ τὸ ἄρθρο μὲ πολλὴ ἐλευθερία, εἴτε πλεοναστικὰ γιὰ νὰ γεμίση ὁ στίχος, εἴτε ἔλλειπτικὰ γιὰ νὰ μὴ γίνη ὑπέρμετρος· καὶ σ' αὐτὸ ἀκολουθεῖ τάσεις ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθῆ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Κοινῆς, ποὺ τὴν χαρακτηρίζει «Abundanz im Gebrauch des Artikels neben auffalenden Beispielen von Schwund», βλ. L. Radermacher, *Koine*, Sitzungsberichte der Wiener Akad. 224, 5 (1947) 42. Ἀργότερα οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν κοντακαρίων μὴ κατανοώντας τὴ νευραλγικὴ θέση τοῦ ἄρθρου στὴ μετρικὴ τοῦ Ρωμανοῦ τὸ πρόσθεταν ἢ τὸ ἀφαιροῦσαν, ὅπου κατὰ τὴν ἀντίληψή τους ἔλειπε ἢ πλεόναζε ἓνα ἄρθρο.

65. V.κ.6²

καὶ γνώσομαι ὅτι οὐ δόλιοί ἐστε (υ-ύυυ-υ ὕ-ύυ-'). Ἐνας τύπος «δόλιος» (-υ) δὲ θὰ ἦταν ἀδύνατος, ὅμως ἡ συνί-
ζηση δὲν εἶναι ἀναγκαία. Ὁ στίχος ὁπωσδήποτε παρέ-
χει δυσκολίες, ὅπως εἶναι ἡ ἔλλειψη τομῆς (divisio ne-
glecta) ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἡμιστίχια καὶ ἡ θέση τοῦ τό-
νου στὸ τέλος τοῦ πρώτου ἡμιστίχιου, ἀλλὰ τὸ δόλιοι
εἶναι κανονικὰ τρισύλλαβο (ύ-ύ = -υυ).

66. V.κς.2²

ὁδηγήσει ὑμᾶς ὁ Θεός Ἀβραάμ (υυ-υυυυ-υυ-). Ἐχει ση-
μειωθῆ ὅτι ἡ συνίζηση εἶναι πολὺ περιορισμένη στὸν Ρω-
μανό. Ἡ γενικὴ εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ τὴ
γλῶσσα τοῦ ποιητῆ εἶναι ὅτι ἀντιπροσωπεύει κυρίως
τὴν ἐποχὴ τῶν τονικῶν μεταβολῶν, ποὺ θ' ἀποτελέσουν
τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ ἀναπτυχθῆ κατόπιν
ἡ νεοελληνικὴ συνίζηση, πβλ. ἐκκλησιᾶς (υυυ-) 54.κβ.6¹,
καρδιάς (υυ-) 9.ιζ.7³, κοιλιᾶς (υυ-) 41.ιδ.5¹, δυό (υυ-)
39.η.1², 43.ιθ.4¹ κτλ. Μπορεῖ λοιπὸν ὁ τύπος Θεός
νὰ αἴρη τὴ μετρικὴ ἀνωμαλία, ἀλλὰ πολὺ δύσκολα θὰ
γινόταν παραδεκτός. Πιὸ πιθανὴ φαίνεται ἡ διόρθωση
τοῦ Τρυπάνη ποὺ ἐξοβελίζει τὸ ἄρθρο, πβλ. 43.κς.2².
Παρόμοια συνίζηση εἰσηγεῖται ὁ de Matons καὶ γιὰ τὸ

στίχο 'Ρήμασι Θεὸς προφήτου ἐπεκάμφθη (ύυ-ύυ-ύυ-ύυ)
VII.ιη.1¹. Βλ. ἐπίσης παρατήρηση 60.

67. VIII.κς.10² οὕτως μέλλει ὡς ὑετός εἰς τὴν ἄγαμον (υυ-υυυ-υυ-υυ).
Τὸ χωρίο ἄμετρο, ἀλλὰ ἡ δυσκολία δὲν παραμερίζεται
μὲ τὸ νὰ δεχτοῦμε συνίζηση τοῦ υ καὶ τοῦ ε στὴ λέξη
ὑετός κατὰ τὸ ὑαλος > ὑαλί(ον) > γυαλί. Πρόκειται γιὰ
λέξη λόγια ποὺ δὲν πέρασε στὴ λαϊκὴ γλώσσα γιὰ νὰ
ἔχη ἀνάλογη μὲ τὸ ὑαλος ἐξέλιξη.

V. ΔΙΑΦΟΡΑ

68. II.δ.9² τοῖς πετεινοῖς καὶ ἐρπετοῖς (υυυ-υ-υυ). Ὁ κώδ. παρέχει
τοῖς ἐρπετοῖς, ὁ ἐκδότης ὅμως στηριγμένος σὲ παλιό-
τερη διόρθωση τοῦ Mioni ἐξοβελίζει τὸ δεύτερο ἄρθρο
ὡς πλεοναστικὸ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστῇ ὁ στίχος
ἄμετρος. Ὁ στίχος, ὅπως μᾶς τὸν παραδίδει ὁ P, εἶναι
ὁμαλός, γιὰτὶ ὁ δακτυλικὸς ρυθμὸς (-υυ) στὸ τέλος τοῦ
στίχου μετὰ ἀπὸ μεγάλη ἤ καὶ μέση ἀκόμα παύση
(sense pause) εἶναι ἰσοδύναμος μὲ ἓνα χοριαμβικὸ (-υυ-)
ρυθμό, βλ. P. Maas - C. A. Trypanis, Sancti Romani
Melodi Cantica, ἔ.π., σ. 513.
69. II.ζ.4² ὡς πρὶν τῷ πρωτοπλάστῳ (υ-ύύυ-υ). Τὸ χφ. παρέχει
πρωτοπλάστη, ὁ ἐκδότης δέχεται ὅμως τὴ διόρθωση τῆς
Σ. Παπαδημητρίου σὲ πρωτοπλάστῳ, βλ. N. B. Γωμα-
δάκη, Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ Ὑμνοὶ, τόμος 2 ('Αθήνα
1954), σ. 104. Ἐπειδὴ ὡστόσο ἡ γραφὴ πρωτοπλάστη
εἶναι καὶ ἡ lectio difficilior ἴσως δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ βια-
στῇ κανεὶς νὰ τὴν ἀπορρίψῃ. Ἡ δυσκολία βρίσκεται
στὸ ὅτι ὁ τύπος πρωτοπλάστης εἶναι οὐσιαστικὸ. Πιθα-
νῶς νὰ πρόκειται γιὰ ἓναν τύπο ἐνεργητικοῦ ἐπιθέτου
μὲ παθητικὴ σημασία, δηλαδὴ τὸ πρωτοπλάστης νὰ
χρησιμοποιῆται ἐδῶ ὡς συνώνυμο τοῦ πρωτόπλαστος·
πβλ. ἅγιος Ἰωάννης ὁ ἀποκεφαλιστής (=ὄχι αὐτὸς ποὺ
παίρνει κεφάλια, ἀλλὰ αὐτὸς ποὺ τοῦ ἔχουνε πάρει τὸ
κεφάλι, ἀποκεφαλισμένος), βλ. Φ. Κουκουλέ, Ἀγίων Ἐ-
πίθετα, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος (1932), σ. 345.
70. II.η.8¹ ἀπολώλαντο πρότερον ... γίγαντες, γρ. ἀπόλωλαν τό,
πβλ. II.ιγ.8¹.
71. II.ι.9² σώξεις πυρός, καθάπερ με (ύύύ-ύ-υυ). Ὁ κώδ. παρέχει
κάμέ, ποὺ χωρὶς λόγῳ διορθώνεται σὲ μέ. Ὁ στίχος δὲν

- εἶναι ὑπέρμετρος ἐφ' ὅσον -υυ ἰσοδυναμεῖ με -υυ- στο τέλος τοῦ στίχου, βλ. παρατήρηση 68.
72. Π.ιβ.3¹ ὄμβρους ἐπαφιόντες (-'ύύυ-υυ), γρ. ἐπαφιόντες· πβλ. 40.ιβ.3¹.
73. Π.ις.5¹ ὄθεν κατ' ἰδίαν σώζει (-'ύύύ-υ). Πιθανῶς νὰ πρέπη νὰ γράψουμε ἰδίᾳ, γιατί χωρίς νὰ ἀλλοιώνεται τὸ νόημα ἀποκαθίσταται ἡ μετρικὴ ὁμαλότητα.
74. Π.ιγ.3³ λάμπαντες ἐπὶ γῆς, ὡσπερ χροῦς (-'ύύυυ-υυ(-)). Στὸ χφ. διαβάζεται ὡς ἀπαρχῆς, πού ὁ Τρυπάνης γιὰ λόγους μετρικῶς διορθώνει σὲ ἀπ' ἀρχῆς 40.ιγ.3³. Ὁ de Matons ἔμως, πού θεωρεῖ τὸ ὡς ἀπαρχῆς γραφὴ μεταγενέστερη καὶ συνώνυμη τοῦ ὡς τὸ πρίν, ὑποπτεύεται ὅτι ὁ στίχος ὑπαινίσσεται τὸ χωρίο 48.19 ἀπὸ τὸν Ἡσαῖα καὶ ἐγένετο ... τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας σου ὡσπερ ὁ χροῦς (vel χροῦς) τῆς γῆς. Διορθώνει λοιπὸν τὴ γρ. τοῦ χφ. σὲ ὡσπερ χροῦς καὶ μεταφράζει: «et sa brillante descende, qui remplira la terre comme des grains de sable» (σ. 125⁷⁻⁹). Ὁ ὑπαινιγμὸς στὸν Ἡσαῖα εἶναι ἔμως πολὺ ἀμφισβητήσιμος, ἐνῶ ἡ διόρθωση τοῦ ἐκδότη ἀντὶ νὰ ἐξομαλύνῃ τὶς δυσκολίες συσσωρεύει κι' ἄλλες, ὅπως λ.γ. ἡ σημασία τοῦ πληθυνόμενοι (qui remplira la terre) πού πρέπει νὰ ἔχη ἡ μετοχὴ λάμπαντες κτλ. Πιὸ πιθανὴ ἢ συντηρητικὴ διόρθωση τοῦ Τρυπάνη.
75. ΠΙ.ζ.1³ ὦ δέσποτα <μου> (υ-υυ(-)). Ἡ προσθήκη δὲν εἶναι ἀναγκαία, πβλ. ΠΙ.ις.1³.
76. ΠΙ.η.1¹ βραχὸν καιρὸν ζήσουσα. Τὸ χφ. παρέχει ζήσασα, πβλ. 41.η.1¹. Ὁ ἐκδότης ἀκολουθώντας παλιότερη διόρθωση τοῦ Maas, πού ὁ τελευταῖος στὴν ὀριστικὴ ἐκδοση τοῦ Ρωμανοῦ ἐγκατέλειψε, γράφει ζήσουσα. Ὅτι τὸ κείμενο ἀπαιτεῖ μέλλοντα στὴ θέση τοῦ ἀορίστου εἶναι φανερό, ἔμως ἡ διόρθωση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη γιατί στὴν ἐποχὴ τοῦ ποιητῆ μιὰ παρόμοια σύγχυση δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη, πβλ. ἐὰν θάνῃ Ἰωάννης, γέγονε πάντα νεκρά, | καὶ ἐτάφημεν ζῶντες μνήμην λ ε ί ψ α ν τ ε ς κακίην 38.γ.9-10. Πβλ. ἐπίσης τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη ἐὰν σου ἀκούσῃ ἐκέρδησας τὸν ἀδελφόν, Ματθ. 18.5, βλ. F. Blass - A. Debrunner, A Greek Grammar of the New Testament and other Early Christian Literature (Καϊμπριτζ - Σικάγο 1961) § 338 (2), A. N. Jannaris, An historical Greek Grammar (Λονδίνο

- 1897) § 1855, Α. Τζάρτζανου, Νεοελληνική Σύνταξις, τόμος 2 (Ἀθήνα 1953) § 246.
77. III.ις.2² οἷς ἐτίθεντο ὁ παῖς (υυ-υυ-'). Στὸ χφ. διαβάζεται καθαρὰ ἐτέθετο ὅπως, γρ. πού ὁ Maas παλιότερα πρότεινε νὰ διορθωθῇ σὲ ἐτίθεντο ὁ παῖς, βλ. Byz. Zeit. 38 (1938) 157. Στὴν τελικὴ ὅμως ἐκδοσὴ τοῦ κοντακίου ὁ Maas προτίμησε νὰ κρατήσῃ μέσα στὸ κείμενο τῆ γρ. τοῦ χφ. καὶ νὰ σημειώσῃ στὸ ὑπόμνημα πὼς τὸ χωρίο non intellegitur. Ἡ διόρθωσις τοῦ ὅπως σὲ ὁ παῖς ὑπῆρξε ἀσφαλῶς ἐπιτυχημένη, γιὰ καὶ παλαιογραφικὰ καὶ μετρικὰ εἶναι δυνατὴ. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐτέθετο ὅμως δὲ νομίζω ὅτι χρειάζεται καμιά διόρθωσις, γιὰ ἕνα τέτοιος τύπος μὲ καταχρηστικὴ ἐσωτερικὴ αὔξησις δὲν ἦταν ἀδύνατο νὰ προκύψῃ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπὸ κάποιου συμφυρμό (ἐτίθετο+ἔθετο ἢ ἐτέθη), βλ. L. Radermacher, Koine, ὁ.π., σ. 43, πού σημειώνει πὼς «Augmentierung erfolgt an falscher Stelle, indem ein zusammengesetztes Zeitwort als einfaches, ein einfaches als zusammengesetzt empfunden wird».
78. III.ιθ.1² τότε παρίδε, γρ. παρεῖδε. Ὁ ἐκδότης διατηρεῖ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ κώδ., ἀλλὰ ἂν ἐφάρμοζε κανεὶς μὲ συνέπεια τὴν ἀρχὴ αὐτὴ γρήγορα θὰ ἔφτανε σὲ ἀδιέξοδο καὶ θὰ ἔπεφτε σὲ ἀνακολουθίαι, πβλ. ἐπεῖθεν IV.ιβ.5².
79. V.β.7² ἀσφαλίζεται πάντα <σοι> (υυ-υυ-υ). Ἡ γρ. τοῦ χφ. εἶναι ἀσφαλίζεται πάντα, πού καὶ νόημα δίνει καὶ μετρικὰ ὁμαλὴ εἶναι, πβλ. V.ι.7². Ἡ προσθήκη λοιπὸν δὲν εἶναι ἀναγκαία.
80. V.ιζ.3² ὑπὲρ ψάμμον θαλάσσιον (υυ-΄υυ-υυ). Ὁ κώδ. ἔχει θαλασίαν, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ γρ. αὐτὴ, καθὼς μάλιστα δὲν συμφωνεῖ μὲ τὸ μετρικὸ σχῆμα τοῦ στίχου, νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα πού τὸν ξένισε ὁ μεταπλασμὸς. Συχνὰ ὅμως στὸν Ρωμανὸ ἀπαντοῦν δευτερόκλιτα ἐπίθετα ἀπλά, πού σχηματίζουν τὸ θηλυκὸ μὲ τὴν κατάληξιν τοῦ ἀρσενικοῦ, ἀκριβῶς ὅπως τὰ σύνθετα, πβλ. αἰώνιος (ἦ) 56.ιβ.3², οὐράνιος (ἦ) 46.κε.3¹, πύρινος (ἦ) 33.θ.5 κτλ. Βλ. ἐπίσης K. Wolf, Studien zur Sprache des Malalas, τόμ. 1 (Μόναχο 1911), σ. 29.
81. V.ιζ.4¹ αἰτιοί μου οὔτοι (υύυυ-υ). Ὁ ἐκδότης διατηρεῖ ἐδῶ τὴ γρ. τοῦ κώδ., ἀλλὰ ὁ στίχος εἶναι ἄμετρος. Ἡ διόρθωσις

- τοῦ Τρυπάνη τοῦ αἴτιοι σὲ αἰτία εἶναι πολὺ πιθανή, πβλ. 43.κζ.4¹.
82. V.λγ.8¹ ἀποδύσασθε αἰδῶ (υυ-’υυ-υ). ‘Ο στίχος χωλαίνει μετρικὰ, πβλ. 43.λγ.8¹.
83. VI.α.10² τῆς οὐρανόου ζωῆς. Οἱ κώδ. ΡΔ παρέχουν οὐρανόου, ἐνῶ ὁ J τὴν περιέργη γρ. αἰνίου (sic). Βλ. παρατήρηση 80.
84. VII.ιβ.1² ἀπεκρίθη τότε τῷ δεσπότη (υυ-υυ-υυ-υ). ‘Ο στίχος ἄμετρος γιὰτὶ μετὰ τὸ ἀπεκρίθη ἔχει παραλειφθῆ ὁ σύνδεσμος δέ, πού δὲν προέρχεται ἀπὸ διόρθωση, ἀλλὰ εἶναι τῶν κώδ. (AP).
85. VII.κ.1¹ Μάλα μὲν ἐκρατεῖτο ὑπὸ χήρας (υυ-’υυ-’υυ-υ). Τὰ χφ. παρέχουν μεγάλως, ὁ στίχος ὅμως εἶναι ὑπέμετρος. ‘Η διόρθωση τοῦ ἐκδότῃ αἶρει βέβαια τὴν ἀνωμαλία, ἀλλὰ εἶναι ἀμφισβητήσιμη, γιὰτὶ ὁ τύπος μάλα, πού δὲν ἀπαντᾷ πουθενὰ στὸν Ρωμανό, ἔχει ἐξαφανισθῆ ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Καινῆς Διαθήκης, βλ. F. Blass - A. Debrunner, A Greek Grammar of the New Testament and other Early Christian Literature, ὅ.π. § 102 (3). Πάντως βλ. P. Maas, Frühbyzantinische Kirchenpoesie. Anonyme Hymnen des V. - VI. Jahrhunderts (Βερολίνο 1931), σ. 22.
86. VII.κθ.1² <τότε> πρὸς τὸν Ἀχάβ ὁ προφήτης (υυ-υυ-υυ-υ). ‘Η προσθήκη τοῦ ἐκδότῃ δὲ θεραπεύει τὴν ἀμετρία τοῦ στίχου.
87. VII.λβ.4² ἐν τοῖς ὅμοις <αἶρειν> φέρειν τε (υυ-υυ-υυ). ‘Ο ἐκδότῃς ἐπιχείρησε νὰ διορθώσῃ τὴν ἀνωμαλία πού παρουσιάζει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κείμενο κατὰ τὸν κώδ. Α με εἰκασίες, ἐνῶ ὁ Ρ παρέχει τὴ γρ. περιφέρεσθαι, πού καὶ νόημα δίνει καὶ μετρικὰ εἶναι ἄψογη, πβλ. 45.λβ.4².
88. VIII.ιδ.9² ἐκάλκευσας, γρ. ἐχάλκευσας. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τυπογραφικὴ ἀβλεψία.
89. VIII.κς.2¹ Σεδράχ, Μισὰχ καὶ Ἀβδεναγῶ (υυ-’υυ-’υ). ‘Ο στίχος ἄμετρος. Κανεὶς θὰ περίμενε ὁ ἐκδότῃς νὰ δεχτῆ μέσα στὸ κείμενο τὴ γρ. καὶ ὁ ἄλλος τῶν κώδ. ΤΔ, μετρικὰ ὁμαλή.

Παρ’ ὅλη τὴ διαφορετικὴ γνώμη πού μπορεῖ κανεὶς νὰ διατηρῆ γιὰ ὀρισμένα γλωσσικὰ καὶ μετρικὰ ζητήματα θὰ δείχνονταν ἄδικος ἂν παρέλειπε νὰ ἐπαινήσῃ τὸ νέο ἐκδότῃ γιὰ τὴν ἐπιμελημένη ἐργασία του, πού ἀσφαλῶς θὰ συμβάλῃ κι’ αὐτὴ μετὰ τὸν τρόπο τῆς στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς ὑμνογραφίας τοῦ Ρωμανοῦ.

*Herbert Hunger, Katalog der griechischen Handschriften der Oesterreichischen Nationalbibliothek. Teil 1, Codices historici, Codices philosophici et philologici. Wien 1961, 4o. Σελ. XXI, 506.**

Τὸ πιὸ ἐπεῖγον αἴτημα στὴν περιοχὴ τῶν παλαιογραφικῶν καὶ κωδικολογικῶν σπουδῶν εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἡ καταλογογράφηση πρῶτα καὶ ἡ ἔκδοση ὕστερα συγχρονισμένων καταλόγων χειρογράφων. Ἡ ἐργασία εἶναι κοπιαστικὴ καὶ ἀχάριστη, καὶ χρειάζεται ἀρκετὴ δόση ἀνταπόδοσης, γιὰ νὰ καταπιαστῆ κανεὶς μὲ μιὰ τέτοια δουλειά, ποῦ ἐνῶ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἐρευνητὴ δὲν ἀποτελεῖ ἡ ἴδια δουλειὰ δημιουργική, παρὰ ὕσως μόνο στίς πιθανές της προεκτάσεις. Ἡ παλιότερη γενιὰ τῶν ἐπιστημόνων (Omont, Λάμπρος, Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Σακκελίων) ἔπαιρνε προθυμότερα ἐπάνω της τὸ βᾶρος αὐτό· ἡ νεώτερη δείχεται λιγότερο πρόθυμη. Ἄν αὐτὸ μπορῆ νὰ θεωρηθῆ κανόνας, ἐξαίρεση ἀπὸ τὸν κανόνα αὐτὸν ἀποτελοῦν οἱ δυὸ ὀγκῶδεις τόμοι καταλόγων τῶν δυὸ ἀπὸ τίς πιὸ πλούσιες σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα βιβλιοθηκῶν, τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ ἀπὸ τὸν Charles Astruc καὶ τὴν Marie Louise Concasty (ποῦ κυκλοφόρησε τὸ 1960) καὶ ὁ τόμος αὐτὸς τοῦ Herbert Hunger γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης.

Καὶ εἶναι ἀκριβῶς τῶν μεγάλων, τῶν πιὸ πλούσιων βιβλιοθηκῶν ποῦ μᾶς λείπουν καλοὶ καὶ συγχρονισμένοι κατάλογοι. Γιὰ τοῦ Παρισιοῦ χρησιμοποιοῦμε ἀκόμη τὰ Inventaires sommaires τοῦ Omont, τοῦ Βατικανοῦ οἱ κατάλογοι εἶναι τόσο λεπτομερεῖς καὶ τόσο τέλειοι, ποῦ προχωροῦν μὲ βραδύτατο ρυθμὸ, ἔτσι ποῦ οὐσιαστικὰ μόνο ἐνὸς μικροῦ μέρους τῆς πλουσιότατης αὐτῆς βιβλιοθήκης νὰ ξέρομε ἀκριβῶς τὸ περιεχόμενο. Ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης δὲν εἶναι τόσο πλούσια σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ὁ κατάλογος ὅμως ποῦ εἴχαμε ὡς τώρα στὴ διάθεσή μας ἦταν ὁ παλαιότατος τοῦ Daniel Nessel σὲ δυὸ τόμους, ἀπὸ τὸ 1690 (γιὰ πληρέστερη περιγραφή χρειάζεσταν καμιά φορὰ ν' ἀνατρέξουμε καὶ στὸν παλιότερο τοῦ Lambecius, 1665 - 1679).

Τώρα ὁ διευθυντὴς τῆς συλλογῆς τῶν παπύρων καὶ τῶν χειρογράφων τῆς Βιέννης, γνωστὸς ἀπὸ τίς παλαιογραφικὲς του μελέτες κ. Herbert Hunger μᾶς δίνει ἕναν καινούριο, ἀπόλυτα συγχρονισμένον κατάλογο τῶν δυὸ ἀπὸ τίς πέντε κατηγορίες, στίς ὁποῖες εἶχε χωρίσει τοὺς ἑλληνικοὺς κώδικες ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους βιβλιοθηκάρχους τῆς Αὐλικῆς Βιβλιοθήκης (Palatina, Hofbibliothek), ὁ Sebastian Tenggengel, στίς ἀρχές τοῦ 17ου κιόλας αἰῶνα: τῶν codices historici καὶ codices philosophici et philologici. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Hunger μᾶς χάρισε πρὶν ἀπὸ

* Ἡ βιβλιοκρισία αὕτη, καθὼς καὶ ἡ ἀκόλουθη, προορίζονταν γιὰ προγενέστερο τόμο τῶν Ἑλληνικῶν, ὅπου δὲν μπόρεσαν νὰ καταχωριστοῦν.

λιγο (1957) έναν συνοπτικό κατάλογο του Supplementum Graecum. "Ας ελπίσουμε πως θα μάς χαρίσει σύντομα και την περιγραφή τῶν ἄλλων κατηγοριῶν (codices theologici, iuridici, medici), ὥστε νὰ ὀλοκληρωθῇ τὸ ἔργο.

Διαφέρει οὐσιαστικά ἡ σύσταση σὲ ἑλληνικά χειρόγραφα μιᾶς βιβλιοθήκης τῆς Δύσης ἀπὸ μιᾶς τῆς Ἀνατολῆς (ἐνὸς ἑλληνικοῦ μοναστηριοῦ π.χ.)· οἱ βιβλιοθήκες τῆς Δύσης σχηματίστηκαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος στοὺς αἰῶνες τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ, κυρίως μὲ ἀποστολὲς στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἢ μὲ ἀγορὰ τῶν βιβλιοθηκῶν λογίων οὐμανιστῶν, ξένων καὶ δικῶν μας. Ἔτσι φυσικὸ εἶναι νὰ κυριαρχοῦν τὰ χειρόγραφα τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καὶ νὰ λείπουν σχεδὸν ὀλότελα ὅσα ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δικῶν μας συλλογῶν: τὰ λειτουργικά (μηναιᾶ, συναξάρια, ψαλτήρια), νομοκανονικά, μουσικά ἢ τὰ μαθηματάρια τοῦ 18ου αἰῶνα. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ νεοελληνιστὴς δὲ θὰ βρῇ στὸν τόμο αὐτὸν πολλὰ νὰ τὸν ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν κλασσικὸ φιλόλογο ἢ τὸν βυζαντινολόγο.

Γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν καταλόγων χειρογράφων δὲν ὑπάρχει σταθερὸ σχῆμα. Μερικοὶ κατάλογοι εἶναι ἐξαιρετικὰ λεπτομερεῖς καὶ ἀναλυτικοὶ (ὅπως τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ), ἄλλοι πάλι πάρα πολὺ σύντομοι, στὸν τύπο τῶν Inventaires. Ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται προπάντων σ' ἓναν κατάλογο, καὶ ποὺ δυστυχῶς λείπει τὶς περισσότερες φορές, εἶναι ἡ ἐνάργεια τῆς περιγραφῆς: μὲ δυὸ λέξεις, ἂν ἦταν δυνατὸν καὶ μὲ συμβατικὰ σημεῖα, νὰ καταλαβαίνει ἀμέσως ὁ ἀναγνώστης τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ τὶς διάφορες παλαιογραφικὲς λεπτομέρειες. Στὸν Ὁδηγὸ μου Κατάλογου Χειρογράφων (ΑΘ. 1961, κυρίως σελ. 105 - 113) ἔκανα μερικὲς ὑποδείξεις. Χαίρομαι τώρα ποῦ, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ μένα, καὶ ὁ κ. Hunger ἔδωσε στὴν περιγραφή του ἓνα σχῆμα παρόμοιο στὶς βασικὲς του γραμμές. Ἡ περιγραφή χωρίζεται σὲ τρία καθαρὰ διακρινόμενα μέρη: α) τὴν ἐξωτερικὴν περιγραφή: χρονολόγησις, ὕλη (περγ. ἢ χάρτ.), διαστάσεις, ἀριθμὸς φύλλων (καὶ παραφύλλων), ἀριθμὸς στίχων (ἢ καὶ στηλῶν στὰ δίστηλα). Π.χ.

15. Jh. (1. Hälfte). Pgt. 225 × 140/145 mm. 11J, 257 Bl. 24 Z.

"Ἐπεται β) ἡ περιγραφή τοῦ περιεχομένου (τὸ κύριον τμήμα τῆς περιγραφῆς) καὶ ἀκολουθοῦν γ) οἱ παλαιογραφικὲς λεπτομέρειες. Σ' αὐτὲς (ἀντίστοιχα μὲ τὸ σύστημα ποὺ εἰσηγήθηκα καὶ ἐγὼ) ξεχωρίζονται τὰ ἐπὶ μέρους σημεῖα τῆς περιγραφῆς μὲ κεφαλαῖα τὸ καθένα γράμματα. Ἔτσι ἀναφέρονται κατὰ σειρά: μὲ τὸ γράμμα L (Lagenverhältnisse) ἡ σύνθεσις τοῦ κώδικα, ἡ ἀναγραφὴ δηλ. τῶν «τετραδίων» ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται (καὶ μάλιστα σχηματικά: 8 = τετράδιο, 6 = τριάδιο κ.ο.κ.),

Wz (Wasserzeichen) τὰ ὕδατόσημα (μὲ παραπομπή στὸν Briquet), *S* (Schreiber) τὸ ἄνομα τοῦ βιβλιογράφου, μὲ παραπομπή στὸ φύλλο τοῦ χφ ὅπου τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, *Ill.* εἰκονογράφηση, κοσμήματα, *V* (Vorbesitzer) οἱ κτήτορες, *E* (Einband) σπάχωση, *Lit.* ἡ βιβλιογραφία. Τὰ βιβλιογραφικὰ ὥστόσο καὶ τὰ κτητορικὰ σημεῖωματα δὲν τ' ἀναγράφει ὁ συγγρ., ὅπως θὰ προτιμοῦσε ἓνας πού εἰδικότερα ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα αὐτό· παραπέμπει ὅμως στὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του *J. Bick*, *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften* (Wien 1920), ὅπου εἶναι τὰ περισσότερα δημοσιευμένα.

Μὲ ἀπόλυτη μεθοδικότητα καὶ μὲ ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια εἶναι συντεταγμένο καὶ τὸ κύριο τμῆμα τῆς περιγραφῆς, αὐτὸ πού ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο. Πρῶτα πρῶτα, ὅπου εἶναι δυνατόν, προτάσσεται, μὲ κεφαλαῖα γράμματα, μιὰ συνοπτικὴ, χαρακτηριστικὴ περιγραφή, σὰν εἶδος τίτλος: DEMOSTHENES, EURIPIDES, ARISTOTELES-KOMMENTARE, ἢ συχνότερα: HAGIOGRAPHISCHE SAMMLUNG, PHILOSOPHISCHE SAMMELHANDSCHRIFT κ. ο. κ. Οἱ ἀναγραφές τῶν ἔργων εἶναι πάντοτε ἐλεγμένες καὶ (κάτι πού ἀσφαλῶς κόστισε πολὺ κόπο) γίνεται παραπομπή στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου. Στῆ σελ. XI τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ ὁ συγγρ. δίνει ἀναλυτικότερα τὴν ἀρχὴ πού ἀκολούθησε στὴν περιγραφή τοῦ περιεχομένου καὶ πού εἶναι, νομίζουμε, ὑποδειγματικὴ.

Ἐνα ἔργο μεγάλου μόχθου, ἀλλὰ καὶ παρουσιασμένο μὲ ἄκρα εὐσυνειδησία καὶ μεθοδικότητα, καὶ πάντα μὲ κύριο σκοπὸ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐπιστήμονα ἐρευνητῆ. Δὲ χρειάζεται βέβαια νὰ προσθέσω πῶς τὸ ἔργο τὸ κλείνει ἓνας πίνακας, μεθοδικότατα κι' αὐτὸς καταρτισμένος (σελ. 443 - 485), σημειῶνω μονάχα τελειώνοντας τὴν εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὸ τέλος (σελ. 487-504) ἐνὸς καταλόγου τῶν ἀρχῶν (Incipit) ἀνώνυμων καὶ ἔχι πολὺ γνωστῶν κειμένων.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἡ *Ποιολόγος*. Kritische Textausgabe mit Übersetzung sowie sprachlichen und sachlichen Erläuterungen. von *Stamatia Krawczynski*. Berlin, Akademie Verlag, 1960 [Deutsche Akad. d. Wiss. zu Berlin, Berliner Byzant. Arbeiten, Band 22]. 80, Σελ. XIX, 166.

Δυστυχῶς γιὰ τὰ περισσότερα κείμενα τῆς παλιότερης λογοτεχνίας μας (τῆς πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἑλλάδα) δὲν ἔχουμε ἀκόμα νεώτερες κριτικὲς ἐκδόσεις καὶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀνατρέχουμε στὶς παλιό-

τερεις, όπως π.χ. στα *Carmina Graeca Medii Aevi* του W. Wagner (Λιψία 1874). "Έτσι βυζαντινολόγοι και νεοελληνιστές πρέπει να χαιρόμαστε κάθε φορά που έρχεται σέ φώς μια νέα κριτική έκδοση ενός τέτοιου κειμένου. Και ένα από τὰ πιὸ ενδιαφέροντα εἶναι ἀσφαλῶς, μαζὶ μὲ τὴ Διήγηση τῶν τετραπόδων, καὶ ὁ Πουολόγος. Ξεχασμένα γιὰ πολὺν καιρὸ, ἔγιναν καὶ τὰ δυὸ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀντικείμενο ἰδιαιτέρας φροντίδας: ἡ V. Šandrovskaja τὸ 1956 καὶ τὸ 1960 (βλ. παρακάτω) ἀνακοινώνει παραλλαγὰς ἀπὸ χειρόγραφα στὸ Λένινγκραντ, ἐνῶ ὁ Γ. Θ. Ζώρας μᾶς δίνει δυὸ ἐκδόσεις τοῦ Πουολόγου, τὸ 1956 ἀπὸ ἓνα χφ στὴν κατοχὴ του, τὸ 1960 σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα 701 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Ὁμολογῶ ὅμως πὼς δὲν καταλαβαίνω σὲ τί χρησιμεύουν οἱ ἐκδόσεις («κατὰ τὸν» ἓνα ἢ τὸν ἄλλο κώδικα) στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ Πουολόγου τὰ δυὸ παραπάνω χφφ βρίσκονται σὲ στενὴ σχέση τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἰδιαιτέρη (μεταγενέστερη ἀσφαλῶς) παραλλαγή μὲ διαφορετικὸ τέλος. Ἐκεῖνο πὸν χρειαζόμαστε εἶναι καλές, κριτικὲς ἐκδόσεις, βασισμένες σὲ ὅλα τὰ χφφ πὸν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας. Τέτοια ἐκδοση μᾶς ὑπόσχεται πὼς θὰ εἶναι καὶ ἡ καινούρια. Δυστυχῶς ὅμως καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι κριτικὴ μὲ τὴν ἔννοια πὸν ἐκθέσαμε παραπάνω, καὶ πολὺ ἀπέχει νὰ εἶναι ἱκανοποιητικὴ¹.

Τὸ κείμενο τοῦ Πουολόγου μᾶς ἔχει παραδοθῆ μὲ ἑφτὰ χφφ: ἡ ἐκδ. χρησιμοποιοῖ τὰ ἔξι, ἀφήνοντας ἔξω τὸ χφ Ζ (Ζώρα), καὶ γιατί, φαίνεται, ἀργὰ ἔλαβε γνώση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του καὶ γιατί εἶναι στενὰ ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκό². (Ὁ κ. Ζώρας χρονολογεῖ τὸ χφ του στὸ δευτέρου μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα: ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ ἀδικεῖ ἀπὸ τὴ φωτοτυπία πὸν παραθέτει θὰ εἶχα τὴν τάση νὰ τὸ τοποθετήσω μὲσα στὸν 17ο ἀκόμα αἰώνα).

Ἡ ἐκδ. δίνει στὴν Εἰ σ α γ ω γ ἡ (σελ. 11 - 25) λεπτομερῆ περιγραφή τῶν ἔξι χφφ πὸν χρησιμοποίησε: εἶναι: ὁ Codex Constantinopolitanus 35 (C), ἀρχαιότερος ἀπ' ὅλους, γραμμένος τὸ 1461 (βλ. γι' αὐτὸν τώρα τὸ ἄρθρο τοῦ Φ. Μπουμπουλίδη, Ἀθηνᾶ 67 [1964] 107 - 144): ὕστερα ὁ

1. Ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευθῆ σὲ προηγούμενο τόμο τῶν Ἑλληνικῶν (βλ. σημ. σελ. 167). Λυπούμαστε πὸν μὲ τὴν ἀργοπορία αὐτὴ δημοσιεύεται τώρα, μετὰ τὸν πρόωρο θάνατο τῆς Σταματίας Krawczynski - Μητσούρα (B. Z. 57 [1964] 278), δὲ νομίσουμε ὅμως πὼς τὸ θλιβερὸ αὐτὸ γεγονός ἐπρεπε νὰ ματαιώσῃ τὴ δημοσίευση. Ἡ κριτικὴ, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀποβλέπει, πέρα ἀπὸ πρόσωπα, σὲ συγκεκριμένους ἀντικειμενικοὺς στόχους. Ἐξἄλλου ἡ ἐκδοση τοῦ Πουολόγου ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ δὲν κρίθηκε καθόλου καὶ θὰ κινδύνευε νὰ περᾶσῃ ἀπαρατήρητη στὴν Ἑλλάδα.

2. Ὄταν γράφῃ ἡ Krawczynski δὲν ξέρει ἀκόμα τὴν ἐκδοση τοῦ ἀθην. χφ ἀπὸ τὸν Ζώρα (ὅπως καὶ ἀντίστροφα): ξέρει μόνο τὴν ἐκδοση τοῦ δικοῦ του χφ (1956).

περίφημος Βιενναῖος θεολογικός 244 (V), ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξέδωσε καὶ τὸ ποίημα αὐτό, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα ὁ Wagner. Ἡ ἐκδ. δὲν τὸν χρονολογεῖ, τουλάχιστο στὸ μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς ὅπου μιλά γι' αὐτόν, παρακάτω ὅμως (σελ. 22) τὸν τοποθετεῖ στὸν 15ο αἰώνα. Τὶς πληροφορίες τῆς γιὰ τὸν κώδικα τίς ἀρύεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ σημεῖωμα τοῦ Σάθα στὴν εἰσαγωγή τοῦ Wagner· τῆς ἔχει διαφύγει ἡ βασικὴ μελέτη τοῦ Gareth Morgan¹, ὅπου ὁ κώδικας, γραμμένος ὀλόκληρος ἀπὸ ἓνα χέρι, χρονολογεῖται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια στὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἄλλο χφ εἶναι ὁ κώδικας τοῦ Ἑσχοριάλ (E), γνωστὸς κι' αὐτὸς γιὰ τὰ δημῶδη μεσαιωνικὰ κείμενα ποὺ περιέχει καὶ προπάντων γιὰ τὴν παραλλαγή τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα ποὺ ἔχει τ' ὄνομά του (χρήσιμα γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἔπους ὅσα σημειώνει ἡ ἐκδ. γιὰ τὶς ἰδιτυπίες τοῦ χφ σελ. 14 - 15!)· ἡ χρονολόγηση δὲν εἶναι κι' ἐδῶ ἀκριβής: «Es ist nicht leicht zu sagen, aus welcher Zeit die Hs stammt. Die einen setzen sie in das Ende des 15., die anderen in das 16. Jahrhundert». Οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ εἶναι ὁ R. Wunsch (1897), ὁ Omont καὶ ὁ Krumbacher. Ἡ ἐκδ., παραβάλλοντας τὴ γραφὴ μὲ ἄλλα χφφ ἀπὸ τὰ Facsimiles τοῦ Omont, κλίνει πρὸς τὴν πρώτη γνώμη. Ὡστόσο σήμερα μποροῦμε μὲ τὴ μέθοδο τῶν ὕδατοςήμων νὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀκρίβεια ἓνα χφ χάρτινο. Καὶ θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ξέρουμε πότε ἀκριβέστερα γράφτηκε τὸ σημαντικὸ αὐτὸ χφ².

Τέταρτος κώδικας εἶναι ὁ Lesbiacus (L), δηλ. ὁ ἀρ. 92 τῆς Μονῆς Λειμῶνος, ποὺ τὸν ἔχει περιγράψει ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεύς (στὴν Μαυρογορδάτειο Βιβλιοθήκη, 1884). Ἡ ἱστορία τοῦ κώδικα αὐτοῦ (σημαντικοῦ γιὰ τὰ δημῶδη βυζαντινὰ κείμενα ποὺ περιέχει) εἶναι πολὺ περίεργη, ἀλλὰ συνάμα καὶ πολὺ θλιβερή· ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεύς τὸν περιγράφει στὰ 1884 μαζί μὲ τὰ ἄλλα τῆς πλουσιότατης σὲ χφφ Μονῆς τοῦ Λειμῶνος στὴ Μυτιλήνη, καὶ τὸν ἄλλο χρόνο δίνει ἀντιβολὴ τοῦ ἐκδεδωμένου ἀπὸ τὸν Wagner κειμένου τοῦ Πουλολόγου μὲ τὸν λεσβιακὸ κώδικα. Τὸν τελευταῖο καιρὸ πολλοὶ ἀναζήτησαν τὸν κώδικα στὴ Μονὴ Λειμῶνος, ἀλλὰ μάταια· τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐκδότις. Ὁ σεβασμιότατος Μυτιλήνης ἐνδιαφέρθηκε μάλιστα προσωπικά, ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς ἔδωσε τὴν πληροφορία πὼς ὁ κώδικας πρέπει νὰ θεωρῆται χαμένος. Ὡστόσο, τὸ 1956 κιόλας, σ' ἓνα πρῶτο τῆς ἄρθρου γιὰ τὴ Διήγηση τῶν Ἑτραπύ-

1. Three Cretan Manuscripts, Κρητ. Χρον. 8 (1954) 61 - 71.

2. Ἡ ἐκδ. στηρίχτηκε σὲ φωτογραφίες τοῦ χφ· ὥστόσο δὲν μπόρεσε νὰ τίς χρησιμοποιήσει γιὰ τοὺς 96 πρώτους στίχους (ὅπου πραγματικὰ λείπει ἀπὸ τὸ κριτικὸ τῆς ὑπόμνημα ὁ E)· ἡ αἰτία γιὰ τὴν παράλειψη αὐτὴ εἶναι μᾶλλον ἀστεία (βλ. σελ. 13, ὑποσ. 2).

δων¹, ή V. S. Šandrovskaja έδινε τήν πληροφορία πώς ό Λεσβιακός κώδικας, κατά τήν ανακοίνωση τοῦ διευθυντῆ τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραντ κ. E. Granström, βρίσκεται στή βιβλιοθήκη αὐτή, ταξινομημένος μέ τόν ἀριθμό Greč 721². Ἡ πληροφορία αὐτή, δοσμένη εἶναι ἀλήθεια κάπως περιθωριακά σέ μιᾶ ὑποσημείωση, ἔμεινε κατά περίεργο τρόπο ἀπαρατήρητη. Καί μόνο τό 1960 ή ἴδια ή Šandrovskaja σέ δεύτερο ἄρθρο της τό λέει ρητά πιά καί ἀπερίφραστα πώς ό ἑλλην. κώδ. 721 τῆς Κρατικῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραντ εἶναι ό ἄλλοτε ἀρ. 92 τῆς Μονῆς Λειμῶνος τῆς Λέσβου, καί πώς ή Βιβλιοθήκη τόν ἀπόκτησε ἀπό τό 1915!³ Παράλληλα ἀποστολές ἐρευνητικές τοῦ Institut de Recherche et d'Histoire des Textes στή Μυτιλήνη (G. Nowack) καί στό Λένινγκραντ (M. Richard)⁴, πιστοποιοῦσαν τήν ὕπαρξη καί ἄλλων χειρογράφων τῆς ἴδιας Μονῆς στή Βιβλιοθήκη τοῦ Λένινγκραντ (Μονῆς Λειμῶνος 92, 266, 267 = Λένινγκραντ 721, 732, 731). Βέβαια, ή ἐκδ. ὅταν ἐτοίμαζε τήν ἐκδόσή της δέν ἤξερε τό δεύτερο ἄρθρο τῆς Šandrovskaja, καί τό ὅτι (μαζί μέ τόσους ἄλλους ειδικούς) δέν πρόσεξε τήν ὑποσημείωση τοῦ πρώτου ἄρθρου δέν μπορεῖ νά τῆς καταλογιστῆ ὡς μεγάλο λάθος. Μένει ὅμως περίεργο τό γεγονός ὅτι τοῦ καινούριου αὐτοῦ στοιχείου δέ γίνεται καμιᾶ ἀπολύτως μνεῖα στήν ἐκδόση, ὅταν μάλιστα ἐκδίδεται στήν ἴδια σειρά τῶν Berliner Byzant. Arbeiten, καί καθῶς φαίνεται, ὕστερ' ἀπό τήν ἐκδόση τοῦ τόμου τῶν Probleme⁵.

Ἐστίσσο ή ἐκδ. χρησιμοποίησε τόν κώδικα Λέσβου - Λένινγκραντ γιά τήν ἐκδόσή της, βασισμένη στήν παλιά ἀντιβολή τοῦ Παπαδόπουλου - Κεραμέως⁶. Μέ τήν ἴδια βάση ἀποτιμᾶ μάλιστα τόν κώδικα καί

1. Vizantijskij Vremennik 9 (1956) 211 - 249.

2. Ἐ. ἀ. σελ. 212, ὑποσ. 4.

3. V. S. Š a n d r o v s k a j a, Die byzantinischen Fabeln in den Leningrader Handschriftensammlungen. Probleme der neugr. Literatur, III, Berlin 1960 [Berliner Byzant. Arbeiten, Bd 16] σελ. 10 - 20. Τό ἄρθρο (ποῦ εἶναι σέ πολλὰ σημεία ἐπανάληψη τοῦ προηγούμενου τῶν V.V.) ἀποτελεῖ ανακοίνωση στή νεοελληνική Συγκέντρωση τοῦ Βερολίνου τοῦ 1957, δέν ξέρω ὅμως ἂν ἔγινε ή ανακοίνωση τότε. Ἄνθρωποι τόσο βιβλιογραφικά ἐνημερωμένοι ὡς τόν Fr. Dölger δείχουν πάντως κατάπληξη γιά τήν ἐντυπωσιακή πληροφορία τοῦ ἄρθρου τοῦ 1960· βλ. B.Z. 53 (1960) 175.

4. Bulletin d'information de l'Institut κτλ. 9 (1960) 58 - 63, 10 (1961) 43 - 56. Βλ. τώρα καί τό Supplément τοῦ Répertoire τοῦ M. Richard (1964): Leningrad, Lesbos.

5. Probleme, BBA, Bd 16 - Πουολόγος, BBA, Bd 22.

6. Βλ. παραπάνω. Γιά μερικές διαφορές βλ. τή βιβλιοκρισία τῆς Šandrovskaja, DLZ 84 (1963) 210 - 212.

τοῦ δίνει μιὰ θέση στὴ φιλολογικὴ παράδοση τοῦ κειμένου. (Λίνιγμα-τικὴ πάντως εἶναι γιὰ μένα ἡ παρατήρηση, πὼς «Die Sprache [τοῦ I.] steht dem Neugriechischen sehr nahe»).

Ἐπάρχει καὶ δεῦτερος κώδικας στὸ Λένινγκραντ, ὁ ἀρ. 202 (P) — αὐτὸς γνωστὸς ἀπὸ παλιά, ἰδιαίτερα ἀπὸ ἄρθρο τοῦ D. C. Hesselning (Byzantion 1 [1924] 305 - 316), ὅπου παρέχονται καὶ διάφορες καινούριες ἀναγνώσεις τῆς Διηγήσεως καὶ τοῦ Πουλολόγου. Ἡ ἐκδ. δὲ μᾶς λέει ἂν προσπάθησε ν' ἀποχτήση φωτογραφίες τοῦ κώδικα, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου πάντως δὲν τὸν χρησιμοποίησε· τουλάχιστον αὐτὸς δὲν ἀναφέρεται πούθενά στὸ κριτικὸ τῆς ὑπόμνημα (οὔτε καὶ γιὰ τὶς γραφές πού εἶχε σημειώσει ὁ Hesselning¹), καὶ τοῦτο ἐνῶ ὁ P ἀναγράφεται στὰ Sigel ἀνάμεσα στὰ χφφ πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐκδοση.

Ἐκτο καὶ τελευταῖο χφ εἶναι ὁ ἀριθ. 701 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (A)· γιὰ τὸ χφ, γνωστὸ κιόλας στὸν Krumbacher, καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν Πουλολόγο, εἶχε κάμει ἐκτενῆ λόγο ὁ N. A. Βέης σ' ἓνα νεανικὸ του δημοσίευμα στὸν Νουμά (1906). Τὴν τελευταία ἐκδοση τοῦ Γ. Θ. Ζώρα, καμωμένη κι' αὐτὴ τὸ 1960, δὲν τὴν ἤξερε, καθὼς εἶδαμε, ἡ ἐκδ. Ἐπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ χφ ἐξέδωσε τὸ ποίημα «Περὶ ξενιτίας» τὸ 1930 ὁ I. Καλιτσουνάκης (τὸ ὄνομά του ἔχει παραμορφωθῆ στὴ σελ. 18 σὲ I. Konstantinides!)². Τὸ κείμενο τοῦ A διαφέρει, καθὼς εἶδαμε, ἀρκετὰ ἀπὸ τ' ἄλλα ἰδίως στὸ τέλος, καὶ ἡ γλώσσα εἶναι «ganz offensichtlich modernisiert». Ἡ ἐκδ. τυπώνει τοὺς 125 τελευταίους στίχους τοῦ A στὸ τέλος τῆς ἐκδοσῆς τῆς σὲ συνέχεια, στίς σελ. 122 - 140 κάτω ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ἐφοῦ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀνταπόκριση μὲ τὸ κυρίως κείμενο, προτιμότερο ἴσως θὰ ἦταν νὰ τὸ τυπώση ἐντελῶς στὸ τέλος χωριστά, καὶ ὅλο μαζί.

Μετὰ τὴν περιγραφὴ αὐτῆ τῶν κωδίκων, ἡ ἐκδ. προσπαθεῖ νὰ βρῆ τὴν πιθανὴν ἐξάρτηση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο· τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μᾶλλον ἀρνητικὸ, καὶ ἡ ὑπόθεση τῆς ἐκδ. γιὰ ὑπαρξὴ μεσολαβητικῶν χφφ στὴν ἐξέλιξη, πού τὰ ὀνομάζει X καὶ X², δὲν εἶναι πολὺ ἱκανοποιητικὴ. Γεγονὸς μένει πὼς τὸ ἀρχαιότερο χφ C ἀντιπροσωπεύει καὶ τὴ γνησιότερη παράδοση, καὶ πὼς κοντύτερά του στέκει τὸ V. Ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἔπρεπε λοιπὸν κυρίως νὰ βασιστῇ ἡ ἐκδοση, καὶ παράλληλα νὰ λαμβάνονται ὑπόψη καὶ οἱ γραφές τῶν ἄλλων κωδίκων, πού εἴτε μοροῦ-

1. Τουλάχιστον ἀπ' ὅ,τι μπόρεσα νὰ διαπιστώσω.

2. Στὸ ἴδιο σημεῖο (σελ. 18) ἡ πληροφορία πὼς τὸ Περὶ ξενιτίας «nach Angabe von N. Bees» εἶχε ἐκδοθῆ καὶ προηγουμένως ἀπὸ τὸν Σάθα στὴν Πανδώρα, δεῖχνει σύγχυση.

σαν να προσφέρουν κάποια χρήσιμη διαφορετική ανάγνωση, ή όπωσδήποτε να ενισχύσουν τις γραφές τῶν δύο κύριων, μάλιστα στις περιπτώσεις πού αὐτοὶ ἔδιναν διαφορετικὲς μεταξὺ τους ἀναγνώσεις. Ἡ ἐκδ. δὲν τὸ ἔκαμε αὐτό. Στηρίχτηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸν C, ὅπως τὸ λέει ρητὰ (σελ. 24): «Im folgenden geben wir ohne wesentliche Änderung den Text der Konstantinopolitanen Version». Ἀλλὰ τότε ἡ ἔκδοση δὲν εἶναι «kritische Textausgabe» ὅπως ἀναφέρεται στὸν τίτλο, παρὰ ἀκολουθεῖ τὴν κάκιστη συνήθεια νὰ ἐκδίδωνται κείμενα «κατὰ τὸν» τάδε ἢ τὸν τάδε κώδικα. Πόσο πιστὴ εἶναι ἡ ἐκδ. στὴν ἀντίληψη αὐτή, τῆς ἔκδοσης τοῦ κειμένου κατὰ τὸν ξ ν α κώδικα (C) — καὶ στὴν ἀπλή παράθεση τῶν παραλλαγῶν τῶν ἄλλων κωδικῶν στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα — δείχνουν καθαρὰ γραφές ὅπως π.χ. 46 *σάρκε(ς) σου*, 51 *τ' ἀρχοντόπουλά του(ς)*, 641 *δέρονου(ν) καὶ βάνου(ν)*, κ.ἄ.π., πού φυσικὰ μόνο σὲ «διπλωματικὴ» καὶ ὄχι σὲ «κριτικὴ» ἔκδοση εἶναι νοητές (ὁ V π. χ. ἔχει κανονικὰ *σάρκες σου, τους, δέρονον, βάνον*).

Καὶ τὸν V πού περιέχει, ὅπως ἀποδεικνύεται, μαζὶ μὲ τὸν C τὴν καλύτερη παράδοση, ἡ ἐκδ. δὲν τὸν χρησιμοποίησε ὅπως θὰ ἔπρεπε σὲ μιὰ ἔκδοση κριτικὴ. Μᾶς λέει (σελ. 13) πὼς «sie [die Version¹ V] wird für die Textkonstruktion berücksichtigt, und zwar nicht wie Wagner sie verbessert, sondern wie er sie aus der Hs gelesen hat» — χρησιμοποίησε δηλ. καὶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Wagner. Αὐτὸ ὅμως εἶναι βέβαια πολὺ λίγο. Ἐπιτρέπεται σήμερα νὰ κάνουμε «κριτικὴ ἔκδοση» καὶ νὰ μὴν ἀνατρέχουμε στὸν ἴδιο τὸν κώδικα (ἕναν ἀπὸ τοὺς κυριότερους) ἢ τουλάχιστο σὲ φωτογραφίες; Ὅταν μάλιστα εἶναι γνωστὸ πόσο ἐσφαλμένες ἀποδείχτηκαν σὲ πάμπολλες περιπτώσεις οἱ ἀναγνώσεις τοῦ Wagner; Καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι, στὸ κείμενο τοῦ Πουολόγου, οἱ παραναγνώσεις τοῦ Wagner ἢ οἱ παραλείψεις του εἶναι πάρα πολλές, ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὸ διαπιστώσω (ἀπὸ φωτογραφία τοῦ χφ φυσικά).

¹ Ἀλλὰ συμβαίνει καὶ κάτι ἄλλο: ἡ ἐκδ. πολλὰς φορὲς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καταλάβῃ σωστὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Wagner. Π.χ. 423 (412 W) *ἐγείρου, φύγε, μίσηγε, ἔπαγ' εἰς τὸ καθόλου*· ὁ Wagner σημειώνει: *εγυρου υπαγε* (μὲ ἀπόστασι ἀνάμεσα στὶς δυὸ λέξεις), πού θέλει νὰ πῆ πὼς τὸ χφ (ὁ V) γράφει τὸ *ἐγείρου* μὲ ὕψιλον (ὁ Wagner σημειώνει καὶ τὶς ὀρθογραφικὲς παραλλαγές) καὶ πὼς τὸ *ἔπαγ'* εἶναι διόρθωσι δικῆ του γιὰ λόγους μετρικῶν ἀπὸ τὸ *υπαγε* τοῦ χφ [πὼς ἡ διόρθωσι εἶναι περιττὴ εἶναι ἄλλο ζήτημα]. Ἡ ἐκδ. δὲν τὸ κατάλαβε καὶ νόμισε πὼς τὸ χφ γράφει κοντὰ κοντὰ

1. Καιρὸς ν' ἀπαλλαγῶμε ἀπὸ τοὺς στραβούς αὐτοὺς χαρακτηρισμούς (Version, Redaktion)· δὲν πρόκειται γιὰ διασκευὴ ἢ ἄλλη παραλλαγὴ, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ ἕνα ἄλλο χφ τοῦ ἔργου.

εργου υπαγε, και στο υπόμνημά της σημειώνει: *εγ., ὕπαγε, μίσεφε, ὕπαγε V.* — "Αλλο: 623 (607 W) *ἐγὼ γάρ, ταρταρόκοπε, βουλγαρομουσουδάτε.* 'Ο Wagner ἐκδίδει: *ἐγὼ γάρ, Ταρταρόκοπε, Βουργαροαναθρεμμένε.* και στο υπόμνημα σημειώνει «*dittographiam add. cod. και βουργαρομουσουδάτε*». 'Η ἐκδ. σημειώνει μόνο: *και βουλγαρομουσουδάτε V.* 'Αλλά ὁ V ἔχει, και τὰ λατινικά τοῦ Wagner τὸ δηλώσουν καθαρά: *βουργαροαναθρεμμένε και βουργαρομουσουδάτε*¹. — 626 (610 W) στο ὑπόμν.: *ἐκ τὴν Ταρταρίαν V.* Λάθος πάλι ὁ κώδ. ἔχει *εκ την καταρίαν*, διορθωμένο στο περιθώριο με τὸ ἴδιο χέρι: *ταταρίαν* (χωρίς ρ). Καὶ τὰ λατινικά τοῦ Wagner τὸ ἔλενε πάλι καθαρά: *καταρίαν*, in ipso cod. em. *ταταρίαν*.

Με τέτοιες προϋποθέσεις δύσκολο εἶναι νὰ περιμένουμε πὼς τὸ κ ε ἱ μ ε ν ο θὰ ἔχη ἀποκατασταθῆ ἱκανοποιητικά. Δὲν ἦταν δυνατὸν βέβαια νὰ κάμω ἀντιβολὴ ὀλόκληρου τοῦ κειμένου. 'Αναφέρω λίγα μόνο παραδείγματα ἀπὸ μερικές συμπτωματικές δοκιμές.

35 *τζαμπουνομύτρια, κρόκωλε και φουστανοφορούσα.* 'Ο V παρέρχει *τζ. τζαμπεροῦ και φ.,* και με τὴ γραφὴ αὐτὴ συμφωνοῦν (με ἀσήμαντες παραλλαγές — ποὺ τὴν ἐνισχύουν ἴσια ἴσια) και οἱ ἄλλοι κώδικες (LA· λείπει ὁ E γιὰ τὸν κωμικὸ λόγο ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, και φυσικά και ὁ P)· μόνο ὁ C ἔχει *τζαπανομύτα ἀκρόκωλε.* Γιατί, ἀπέναντι στὸν *consensus codicum* προτιμᾷ ἡ ἐκδ. τὴ γραφὴ τοῦ C, τὴν ὁποία ὅμως πάλι δὲν τὴ δέχεται, ἀλλὰ τὴ διορθώνει σὲ (*ἀ*)κρόκωλε, δὲ φαίνεται πουθενά. Στις παρατηρήσεις στο κάτω μέρος τῆς σελίδας πολλὰ λέγονται γιὰ τὴν *τζαμπούνα* και τὸ *μύτρια* (ἀπὸ τὸ *μουῦτρο* [;!]) — ὄχι ἀπὸ τὴ *μύτη*;) και γιὰ τὴν ἐτυμολογία τοῦ *φουστάνι*², τίποτα ὅμως γιὰ τὸ *ἀκρόκωλε*· τὴ λέξη, ποὺ φαίνεται δικῆς τῆς κατασκευῆς³, τὴν ἐρμηνεύει ἡ ἐκδ. στὴ μετάφρασή της «*(dazu noch) einen spitzen Hintern hast*». Δὲν ξέρω ἂν ἡ «ὠτίδα ἢ γραιία» ἔχει πραγματικά *einen spitzen Hintern*· ἀλλὰ και δὲ χρειάζεται νὰ τὸ ξέρουμε, γιατί ἡ γραφὴ ὅλων τῶν κωδίκων: *τσαμπεροῦ και φουστανοφορούσα* (= ποὺ φορᾷς τσεμπέρι⁴ και φουστάνι) εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητική· τὸ *τσαμπεροῦ* ἄλλωστε ἐπανέρχεται συχνὰ στο κείμενο (και ἀμέσως παρακάτω, στ. 40, γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὠτίδα).

321 *ὀρίζει κι' ἀπολύουν τον, νά 'νι σημαδεμένος.* Τὰ καλύτερα χφφ, CVL, δίνουν *συμπαθημένος.* Τὸ *σημαδεμένος* εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ E, ποὺ εἶναι κακὸς κώδικας και συχνὰ παραλλάζει και ἀλλοιώνει τὸ κείμενο. Ποιὰ εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ A δὲ μᾶς δηλώνει ἡ ἐκδ. (τὸ *ὑπόμνημά της*, ἀρνητικό, δὲν εἶναι πάντα σαφές), πάντως στις παρατηρήσεις μιλά μόνο

1. Ποὺ τὸ βρῆκε ἡ ἐκδ. τὸ λ; ὁ W ἔχει σωστὰ ρ (και ὀξεία).

2. Γιὰ τίς περιττές αὐτὲς γλωσσικὲς παρατηρήσεις βλ. παρακάτω.

3. Στὰ λεξικά ὑπάρχει μόνο *ἀκροκόλια*: πατσᾶς και ποδαράκια.

4. Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ *τσαμπεροῦ* τὴ δίνει ἄλλοῦ ἢ ἴδια ἡ ἐκδ.

για Lesart der E-Version: τὸ *συμπαθημένος*, μάς λέει, widerspricht dem Sinn des Textes. Δὲ νομίζω βέβαια ὁ ἀετὸς διατάζει καὶ ξεριζώνουν¹ τὴν οὐρὰ καὶ τσακίζουν τὴ μύτη τοῦ («παραγιαλίτη»), καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸν ἀπολύει. Ἡ φράση εἶναι τυπικὴ γιὰ παρόμοιες περιστάσεις: *νά' ναι συμπαθημένος* (μπορεῖ καὶ εἰρωνικά: ἄς πάη στὸ καλό). Τὸ *σημαδεμένος* εἶναι ἀπὸ τὶς συνηθισμένες ἀλλαγές τοῦ E καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύη τὴ σωστὴ γραφή, ἀντίθετα πρὸς ὅλους τοὺς ἄλλους κώδικες.

431 *ἡμέρα νόκτα τὴν ραχιὰν ἀνέσπας καὶ ἔκαντές την*. Τὸ *ραχιὰν* εἶναι διόρθωση τῆς ἐκδ. "Οἱ οἱ κώδδ. ἔχουν *ραχιὰν* (ὁ A παραλείπει τοὺς στίχους): ἀκριβέστερα, οἱ VE *ραχιὰν*, οἱ CL *τριχιὰν*, ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς παρανόημα ἀπὸ τὸ *ραχιὰν*². Ἡ ἐκδ. δὲν κατὰλαβε τὸ στίχο· ἡ λέξις, μάς λέει, gibt es in dieser Form [;] und in diesem inhaltlichen Zusammenhang nicht, ἐνῶ ἡ *ραχιὰ* (πρβ. νεοελλ. *ραχοῦλα*) = Bergkamm, Berghang ein den Text sehr gut hineinpasst». Ἀλλὰ πρῶτα πρῶτα λέξις *ραχιὰ*, ἀρχαία ἢ νεοελληνική, μοῦ εἶναι ἄγνωστη. Τὰ λεξικά δίνουν τὸ ἀρχαιοελλ. *ραχία* ἢ *ρηχίη* (ἀπὸ τὸ *ράσσω*) σὲ ἄλλη σημασία (ἢ ρηγνυομένη ἐπὶ τῆς ἀκτῆς θάλασσα): *ραχοῦλα* ναί, ἀλλὰ ὑποκορ. τοῦ *ράχη*. Ὑστερα, εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν αὐτὸ τὸ *ραχιὰ* «ταιριάζει τόσο πολὺ στὸ κείμενο». Τὸ στίχο τὸν μεταφράζει ἡ ἐκδ.: Tag und Nacht risset du an dem Berghang Holz ab und verkohltest es. Τὸ *ἀνέσπας* (ἀντίθετα ἀπὸ παραπάνω) μεταφράζεται βέβαια ἐδῶ σωστά, ἀλλὰ *τὴν ραχιὰν* μπορεῖ νὰ σημαίνει an dem Berghang Holz; Ποῦ εἶναι στὸ κείμενο τὸ Holz, καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεριζώνη ξύλα; Ἀλλὰ καὶ γενικά, ἐπιτρέπεται νὰ κάνουμε διόρθωση ἀντίθετα πρὸς τὴν ὁμόφωνη γραφή τῶν κωδίκων προτοῦ νὰ ἐξαντλήσουμε ὅλες τὶς πιθανότητες τῆς ἐρμηνείας μὲ τὴ γραφή αὐτή; Δὲ θὰ ἔπρεπε ἡ ἐκδ. ν' ἀναρωτηθῆ μήπως κρύβεται τίποτ' ἄλλο κάτω ἀπὸ τὸ *ραχιὰν* αὐτό; *ρηχιὰν* π.χ.; Νομίζω πὼς ἡ σωστὴ ἀνάγνωση εἶναι *ρειχιὰν*· καὶ *ρειχιὰ* εἶναι τὸ ρεῖκι, ἢ ἐρείκη (*erica*), τὸ γνωστὸ θαμνωδὲς καὶ φρυγανωδὲς φυτὸ, ποὺ χρησιμεύει καὶ γιὰ κάρβουνο. Στὴ Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. βρίσκω πὼς ἡ ἐρείκη ἢ δενδρώδης (*erica arborea*) εἶναι γνωστὴ καὶ μὲ τὰ λαϊκὰ ὀνόματα *ρεῖκια*, *ρεῖκι*, *ρεῖγκλα*, *ρεῖκος*, *ἀρεῖκι*, *ρ ε ι χ ι ἄ*. Τὸ νόημα εἶναι τώρα πέρα ὡς πέρα ἱκανοποιητικό: μέρα νύχτα ξερίζωνες ρεῖκια καὶ τὰ ἔκαβες. Τὸ

1. Ἀνασπῶ (λείπει ἀπὸ τὸν γλωσσικὸ Index στὸ τέλος) δὲ θὰ πῆ zerbrecchen, ὅπως μεταφράζει ἡ ἐκδ., ἀλλὰ ξεριζώνω· βλ. Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ η, Γλωσσ. Ἐρωτοκρ. καὶ Π ο λ ἰ τ η, Γλωσσ. Κατζούρμπου (πρβ. καὶ Poèmes Prodromiques III 211).

2. Φαντάζομαι πὼς τὸ παρανόημα προῆλθε ἀπὸ ἓνα ἀρχικὸ τ^Α *ραχιὰν*, δηλ. τ με τὴ βραχυγραφία τοῦ ην: τ(ὴν) *ραχιὰν*. Τὸ γεγονός ὅτι καὶ ἐδῶ καὶ παρακάτω στ. 434 τὸ *τριχιὰν* τὸ παρέχει μαζί με τὸν C καὶ ὁ L εἶναι ἓνα τεκμήριο ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ὀδηγήσῃ σὲ χρήσιμα συμπεράσματα γιὰ τὴ σχέση τῶν δυὸ αὐτῶν κωδίκων.

ἴδιο καὶ ἀμέσως παρακάτω, 434, πρέπει πάλι νὰ γράψουμε *ρειχιάν* (*ριχιάν* οἱ κώδδ.)· ἡ ἐκδ. διορθώνει πάλι *ραχιάν*, ἀλλὰ τὸ μεταφράζει ἀλλιῶς: vom Rücken.

624 (608 W) *ἀνακαρᾶ τατάρικε, σκληκάσκε με τὴν κάπαν*. Τί εἶναι τοῦτο τὸ περίεργο *σκληκάσκε*; Στὸ ὑπόμν. βλέπουμε πῶς ὁ C παρέχει *σκουληκοάσκε*. «Es ist aber zur Aufrechterhaltung des Versmasses *σκληκάσκε* zu schreiben». Ἄν εἶναι δυνατόν! Ἄλλὰ κι' ἕναν ἄλλο λόγο γιὰ τὴ διόρθωση προσθέτει ἡ ἐκδ.: «übrigens die Aussprache von Nordgriechenland!» Ὅλ' αὐτὰ δείχνουν σύγχυση καὶ φιλολογικὴ καὶ γλωσσικὴ. Πῶς μπορούμε «γιὰ μετρικούς λόγους» νὰ ἀλλάζουμε μιὰ λέξη ἀντίθετα ἀπὸ τὸ στοιχειῶδες γλωσσικὸ αἴσθημα, ἢ νὰ ἐπικαλούμαστε γι' αὐτὸ τὴν προφορὰ τῶν βορείων ἰδιωμάτων¹, καὶ νὰ παραμορφώσουμε ἔτσι κωμικὰ τὸ *σκουλήκι* σὲ μονοσύλλαβο *σκήκ* (σὰν τὸ *γρούν* τοῦ γνωστοῦ ἀνέκδοτου); Ἄλλὰ καὶ τὸ ἀκέραιο *σκουληκοάσκε* (*du Schlauch voll Würmer ἢ Würmersack*, ὅπως μεταφράζει ἡ ἐκδ.) εἶναι λίαν ἀμφίβολο — καὶ ὁ τονισμὸς στὴν παραλήγουσα ἔξω ἀπὸ τοὺς γλωσσικούς κανόνες. Ὁ V ἔχει *σκουληκοάσβε* (μὲ τόνο στὴν προπαραλήγουσα, ὅχι -άσβε ὅπως στὸ ὑπόμν.), κι' ἔτσι ἐκδίδει καὶ ὁ Wagner, προσθέτοντας ὅμως ἕναν ἀστερίσκο, γιὰ νὰ δείξῃ πῶς ἡ λέξη τοῦ εἶναι ἀκατανόητη. Ποιὰ εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ L δὲ φαίνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμν. — θὰ εἶναι ὅμως ἀσφαλῶς ὅμοια μὲ τοῦ V, ἀφοῦ ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς δὲ σημειώνει διαφορὰ (ἐδῶ θὰ μᾶς ἦταν χρήσιμη καὶ ἡ γραφὴ τοῦ P· ὁ E, κατὰ τὴ συνήθειά του λέει, ἄλλα). Δὲν ἀποκλείεται -ασβε νὰ εἶναι καὶ ἡ γραφὴ τοῦ C², ἀλλὰ καὶ -ασκε ἂν εἶναι, θὰ πρόκειται γιὰ παρανόηση τοῦ γραφέα. Ἡ ἀρχικὴ γραφὴ θὰ ἦταν λοιπὸν *σκουληκοάσβε*, ἢ μᾶλλον *σκουληκοασβέ*³: ὁ ἀσβὸς εἶναι ἕνα ζῶο θηλαστικὸ τοῦ γένους τῶν ἀρκοειδῶν, γνωστὸ καὶ σήμερα μὲ τ' ὄνομα αὐτό, ὁ ἀρχαῖος *τροχός*. Ἡ παρομοίωση ἀπὸ τὴν τσίχλα τοῦ μπούφου μὲ ἀσβὸ εἶναι πολὺ πετυχημένη (τί θὰ ἐσήμαινε πῶς ὁ μπούφος εἶναι *Schlauch voll Würmer*;)³ τὸ *σκουληκοασβέ*³ λέγεται περιφρονητικὰ καὶ κοροϊδευτικὰ (*σκουλήκι* καὶ *ἀσβὸς* μαζὶ ἢ ἕνα *σκουλήκι* σὰν *ἀσβὸς*).

646 *μίνα γνωρίσης, ἄθλιε, τάχα τὰ πρόβατά σου*. Τὸ *ἄθλιε* τὸ παρέχει μόνον τὸ C· τὰ VL ἔχουν *ἄτυχε*, τὸ E πάλι *τάχατε*, ἀσφαλῶς ἀλλοίωση ἀπὸ τίς συνηθισμένες τοῦ E, ποὺ προϋποθέτει ὅμως *ἄτυχε* στὸ πρότυπό του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἡ γραφὴ *ἄτυχε* εἶναι προτιμότε-

1. Ὑπάρχει — σὲ φιλολογικὸ κείμενο — ἔστω καὶ ἕνα ἀντίστοιχο παράδειγμα;

2. Καὶ στὸν V δὲν ξεχωρίζει πάντα καθαρὰ τὸ κ ἀπὸ τὸ β (*υ*).

3. Τὸ ἡμιστίχιο εἶναι πραγματικὰ ὑπέρμετρο, ἀλλὰ διορθώνεται εὐκολα, ἂν γράψουμε *μὲ κάπαν*, ἀντὶ *μὲ τὴν κάπαν*.

ρη· ἀλλά, καθὼς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκῆ σχετικῆ σημείωση στὴ σελ. 15, ἡ ἐκδ. δὲν ξέρει τὴν ἀκριβῆ σημασία τοῦ ἀτυχος στὰ μεσαιωνικά κείμενα: κακός, πονηρός, ἄθλιος. Τουλάχιστο στὴ μετάφρασή της, ὅπου συναντᾶ τὴ λέξη (πού ἐπανερχεται ἄλλωστε πολὺ συχνὰ στὶς βρисиές τοῦ ἐνὸς πουλιοῦ πρὸς τὸ ἄλλο) τὴν ἀποδίδει μὲ τὰ Elender, Armseliger, Unglückseliger (τὸ ἴδιο καὶ τὰ κακότυχε, κακοτύχουε).

Τέλος στὸ στίχο 649 (629 W), ἡ ἐκδ. δέχεται χωρὶς συζήτηση τὴ γραφὴ τοῦ C, πάλι ἀντίθετη πρὸς ὅλα τ' ἄλλα χφφ: ἐγὼ κόμη παιδὶν ἤμμον ἀπέσ' ἐκ τὴν Κλαρέτζαν (Ich war eines Grafen Kind direkt aus Klaretza)· οἱ ἄλλοι κώδδ. (VI.) ἔχουν: ἐγὼ ἀκόμη παιδὶν ἤμμον¹. Στὴν ἀρχὴ μποροῦμε ἴσως νὰ σκεφτοῦμε μήπως ὁ C μᾶς σώζει μιὰ πρῶτης γραμμῆς lectio difficilior· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι. Πρῶτα πρῶτα αὐτὸ τὸ Grafes Kind ἀπὸ τὴ Γλαρέντζα εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολο· ὁ παρατακτικὸς ἤμμον ὅμως πού ἀκολουθεῖ μᾶς πείθει πὼς ἡ γραφὴ κόμη (γενικὴ τοῦ κόμης) δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ· ἀν' ἡ τσίγλα ἤθελε νὰ παινευτῆ γιὰ τὴν εὐγενικὴ της καταγωγὴ, θὰ ἔλεγε, φυσικά, «ἐγὼ εἶμαι παιδὶ ἐνὸς κόμης»· τί νόημα ἔχει τὸ ἤμμον (ἤμμουν πότε; καὶ τώρα δὲν εἶμαι;). Τὸ νόημα εἶναι ἄλλο, πού ἐνισχύεται μὲ τοὺς παρακάτω στίχους: ἐγὼ ἤμμον ἀκόμα παιδὶ καὶ φοροῦσα «τὰ κατὰκοπτα»² καὶ βαστοῦσα τὴ σφυρίχτρα καί, βλέπεις, ἐσυνήθισα καὶ πάντοτε σφυρίζω — ἀπὸ τὰ μικράτα μου δηλ., ἀπὸ τότε πού ἤμμον παιδὶ συνήθισα νὰ σφυρίζω. Ἐγὼ ἀκόμη — σωστότερα: Ἐγὼ ἀκομή παιδὶν ἤμμον ἀπέσω ἐκ τὴ Γλαρέτζα κτλ.

*

Ἡ βιβλιοκρισία παραμάκρυνε. Θὰ εἶμαι σύντομος στὶς ἄλλες παρατηρήσεις μου. Γιὰ τὸ κ ρ ι τ ι κ ὸ ὑ π ὸ μ ν η μ α, πού δὲ δίνει σαφῆ τὴν εἰκόνα ὅλων τῶν χφφ, ἔγινε λόγος παραπάνω. Μεγάλος ἄθλος ἦταν δίχως ἀμφιβολία ἡ πιστὴ κατὰ λέξη μεταφραστὴ στὰ γερμανικά, πού παραθέτει ἡ ἐκδ., καὶ πού βοηθᾶ πάρα πολὺ στὴν κατανόηση τοῦ δύσκολου κειμένου. Σ' ἓνα τόσο μεγάλο ἐπιχειρήμα δὲν ἀξίζει νὰ μεμ-

1. Καὶ ὁ V, ὅχι ἤμμον παιδὶν ὅπως στὸ ὑπόμν. (αὐτὸ εἶναι διόρθωση μετρικῆ τοῦ Wagner — βλ. τὸ ὑπόμνημά του!)· τοῦ L ἡ γραφὴ δίνεται, φαντάζομαι, κατὰ συμπερασμό· ὁ E δὲν μᾶς βοηθᾶ, ὅπως συνήθως. Καὶ φυσικά ὅλοι — καὶ ὁ C — θὰ ἔχουν ἀπέσω (ὄχι ἀπέσ').

2. Κατὰκοπτα ἢ καλύτερα κατακοπτά δὲν εἶναι «Manschetten» ὅπως ἐρμηνεύει ἡ ἐκδ., παρεξηγώντας τὸν Κοραῆ ("Ἀτακτα II, 369), στὸν ὁποῖο παραπέμπει. Ὁ Κοραῆς (πολὺ εὐστοχα) ἐρμηνεύει «κατακομμένα εἰς πάσης λογῆς σχήματα» (ὅπως θὰ ἦταν καὶ τὰ μανικῶτια τοῦ Γεωργιλλᾶ), παραθέτει μάλιστα καὶ τὸν γαλλικὸ (τεχνικὸ) ὄρο taillades. (Τέτοια «σχιστά» ρούχα — à taillades — θὰ ἦταν ἀσφαλῶς «τῆς μόδας», κάτι ξεχωριστό).

ψιμοιρήσουμε ἂν ἡ μετάφραση ἄλλοτε πλατειάζει ὑπερβολικά καὶ ἄλλοτε ἀντίθετα γίνεται πολὺ συνοπτική· πὼς ἡ ἀπόδοση σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶναι ἄστοχη ἢ καὶ ἐσφαλμένη (ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τοῦ ἄτυχος, κακότηχος, καὶ σὲ μερικές ἄλλες), τὸ δηλώσαμε παραπάνω. Ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἤθελα κάπως εἰδικότερα νὰ μιλήσω εἶναι οἱ ἐρμηνευτικές πα ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς, ποὺ παρατίθενται κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ ἀπὸ τὴν μετάφραση. Χρειάζονταν νὰ εἶναι τόσο πολλές καὶ τόσο ἐκτεταμένες; Οἱ σημειώσεις εἶναι καθαρὰ γλωσσικές, ἢ ἐκδ. σχολιάζει καὶ ἐρμηνεύει κάθε λέξη, κάθε γλωσσικὸ φαινόμενο. Ἐρμηνεύονται καὶ ἐτυμολογοῦνται πάγκοινες καὶ πασίγνωστες νεοελληνικές λέξεις ὅπως *ξεύρω, ἡμπορῶ, πουλί, ἐδῶ, τώρα, αὐτό, κοινοτάτα* γλωσσικὰ φαινόμενα ὅπως ἡ πρωτόκλιτη ὀνομαστική ἀρχαιοελλ. τριτοκλίτων (*βελονίδα - βελονίς*) κ.ἄ., με παραπομπὴ στοὺς Κοραή, Χατζιδάκι, Kretschmer, Φιλῆντα, Τριανταφυλλίδη. Γιὰ ποιὸ λόγο; Ἡ ἐκδοση δὲν προορίζεται βέβαια γιὰ ἀνθρώπους ἀγευστοὺς τῆς νέας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς ἢ γιὰ ἀρχαίους ἐνὸς γλωσσικοῦ σεμιναρίου. Πρόκειται γιὰ μιὰ συνήθεια, ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν δικαιολογημένη (καὶ χρήσιμη) πρὶν ἀπὸ 90 ἢ 100 χρόνια, ὅταν γίνονταν οἱ πρῶτες ἐκδόσεις βυζαντινῶν ἢ νεοελληνικῶν κειμένων καὶ οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Σήμερα ἡ συνήθεια αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ δυσάρεστη ὀπισθοδρόμηση, ἀταίριαστη μετὰ τὴν πρόοδο στὸ πεδίο τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν καὶ τὴν ἀνεξάρτητη θέση ποὺ ἔχει ἀποκτήσει ἡ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Τὸ ἴδιο θὰ ἔλεγα καὶ γιὰ τὶς *Grammatikalische Bemerkungen* (σελ. 142 - 160), ποὺ ἐκτείνονται κι' αὐτὲς δυσανάλογα σὲ μᾶκρος καὶ περιλαμβάνουν κάθε γλωσσικὸ φαινόμενο τῆς νέας ἐλληνικῆς. Ἀντίθετα, ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο καὶ χρησιμότερο σὲ κάθε ἐκδοση παλαιότερου κειμένου, ἓνα πλήρες καὶ μεθοδικὸ γλωσσάριο, λείπει περιέργως ἀπὸ τὴν ἐκδοση. Ὁ Index τῶν λέξεων στὸ τέλος (σελ. 161 - 166) δὲν ἀποτελεῖ ὑποκατάστατο, εἶναι ἄλλωστε συντομώτατος καὶ σὲ πάρα πολλὰ σημεῖα ἐλλιπής.

Ἐνα πρόβλημα ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει ὁ ἐκδότης ἐνὸς παλαιότερου ἐλληνικοῦ κειμένου εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ἡ ὀ ρ θ ο γ ρ α φ ί α. Ἡ ἐκδ. φαίνεται πὼς θέλησε νὰ προσαρμοστῇ σὲ κάποια ὀρθογραφία νεωτερικότερη, παρόμοια μετὰ τὴν ὀπωσδήποτε καθιερωμένη σήμερα στὴ λογοτεχνία καὶ στὴ γραφομένη δημοτικὴ· κι' αὐτὸ εἶναι πρὸς ἔπαινό της. Ἔτσι ἀπόφυγε παλαιϊκὲς καὶ ἀφόρητες σήμερα γραφές ὅπως *σκυλλί, πουλλί* (καὶ *Πουλλολόγος*!), γράφει ὅμως *ἔμμορφον, ψέμματα* (ὁ Wagner *ἔμορφον, ψέματα*), *γεμᾶτον, ἐσυνείθησα*, κι' ἀκόμα *᾽ς τόν, ᾽ς τήν, εἰχέν τον* καὶ πάντα δασεῖα στὸ ρό. Κρατᾶ ἀκόμα παντοῦ τὸ σύμπλεγμα τζ (*τζαγγάρης, ἀτζύπωτος*), ἐνῶ εἶναι γνωστὸ πὼς τὰ χφφ μετὰ τζ ἀποδί-

δουν και τὸ τζ και τὸ τσ. Στὸ μέτρο πάλι δείχνει μιὰ ἀδικαιολόγητη

φοβία γιὰ τὴ συνίζηση και (χωρίς και νὰ τὸ δηλώνη στὸ ὑπόμν.) σὲ ὅλα τὰ σημεῖα ὅπου παρουσιάζεται, τὴν ἀντικαθιστᾷ με̃ ἐκθλιψη: κύκν' ἀ-σούσουμε, μελανοπόδ' ἀγριόφωνε (τί ἐξέπεσε ἐδῶ;) κ.ἄ.π., ἀκόμα και ἀντίθετα στοὺς κανόνες και στὴν ἱεραρχία τῶν φωνηέντων: τὸ πετσι σ' ἐπῆραν (σοῦ), ἀπέσ' ἐκ τὴν (ἀπέσω), ὄπ' ἔφας (ὀπούφας οἱ κῶδδ.), καθίζ' εἰς πετρωτά (ὅπου νοεῖται καθίζω και ὅχι καθίζει): συγνή εἶναι και ἡ ἀφαίρεση: ἴκροκωλε, ἴγοράζον (ποῦ μπαίνει και στὴν Lautlehre στὶς Gramm. Bem.!) κ.ἄ.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ